

ТАБИАТДАН ФОЙДАЛАНИШНИ СТРАТЕГИК РЕЖАЛАШТИРИШ

65, 9(2)28

MC 9/2

**THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

TASHKENT STATE ECONOMIC UNIVERSITY

JUMAEV T.J.

STRATEGIC PLANNING OF NATURE UTILIZATION

This manual is recommended by the group of “regulating the activities of scientific organizations of higher education” of the Ministry of higher and secondary special education, for the students of higher education establishments majoring in economy

©Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти,
Тошкент 2004.

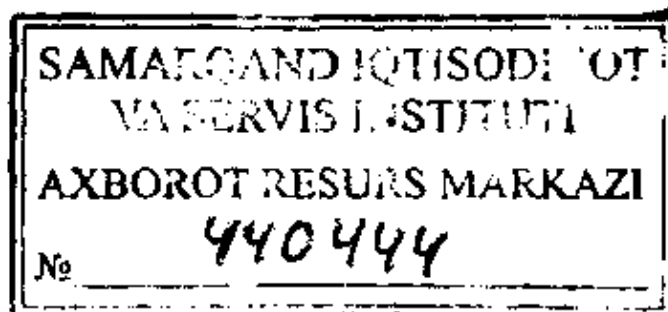
Жумаев Т.Ж. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш (Ўқув қўлланма) - Т.: ТДИУ, 2004 -96 бет.

Давлат стандартлари, намунавий ўқув дастури талабларига асосланиб ёзилган ушбу ўқув қўлланмада табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш асослари баён қилинган. Бу жараёнда «Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш» фанининг предмети, усуллари ва вазифалари, назарий-усулολогик асослари, стратегик режалаштириш принциплари ва йўналишларига таъриф берилган, Ўзбекистонда табиатдан фойдаланиш ва табиат муҳофазасини стратегик режалаштириш муаммолари ҳақида фикр юритилган, шунингдек, хорижий мамлакатлар тажрибалари ва улардан фойдаланиш масалаларига алоҳида эътибор берилган.

Қўлланмада иқтисодиёт (экология) таълим йўналиши талабларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: и.ф.д., проф.
Холмўминов Ш.Р.

Тақризчилар: и.ф.д., проф. Абиркулов Қ.Н.;
и.ф.д., проф. Хасанжонов Қ.Х.

Jumaev T.J. Strategic planning of nature utilization (Manual)
– T.: TSEU, 2004 – 96 pages.

Written on the basis of state standards, and models of educational programs, this manual covers the basis of strategic planning of nature utilization, the subject, methods and objectives, theoretical and methodological basis of the course. Strategic planning of the nature utilization, principles and directions of strategic planning are introduced, problems of nature utilization, strategic planning of protection of the environment are given, as well as the practice of foreign countries and tasks of their utilization are explained.

The manual is designed for the students majoring in ‘economy’ (ecology).

Responsible editor: doctor of economic science,
prof. Holmuminov Sh. R.

References: doctor of economic science,
prof. Abirkulov K.H.;
doctor of economic science,
prof. Hasanjonov K.H.

КИРИШ

Дунёнинг деярли барча мамлакатларида тан олинган ва амалга оширилаётган барқарор ривожланиш концепцияси табиат, иқтисодиёт ва ижтимоий соҳаларнинг тенг ҳуқуқлилигига асосланади. Табиатдан рационал фойдаланиш, уни асраш, сақлаш, яхшилаш, муҳофазалаш барқарор ривожланишнинг асоси ҳисобланади. Иқтисодиёт ва ижтимоий соҳаларда табиатдан фойдаланиш хусусиятлари табиатнинг ландшафт-зонал тузилмасига мос келиши барқарор ривожланишнинг энг олий ва оптимал шаклидир. Жамият томонидан йўналтириладиган ва тартибга солинадиган бундай бирлик режалаштириш асосида амалга оширилиши лозим. Иқтисодиёт ва экологиянинг афзалликларини ўзаро мақбул йўналишларда бирлаштириш ва ундан унумли фойдаланиш ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг кўплаб муаммолари счimini топишга имкон беради. Шу муносабат билан табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни стратегик режалаштириш барқарор ривожланишни шакллантиришнинг энг муҳим воситаси, бошқарув тизимининг фоят зарур бўғинидир. «Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш» жамият ҳаётини ландшафт-экологик принциплар асосида ташкил этишнинг илмий-амалий асосларини ишлаб чиқадиган фандир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг қўидаги фикри табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришга бевосита тааллуқлидир: «Қайта тикланадиган захираларни қайта ишлаб чиқаришнинг табиий равишда кенгайишини таъминлаган ҳамда қайта тикланмайдиган захираларни қатъий мезон асосида истеъмол қилган ҳолда табиий захираларнинг ҳамма турларидан оқилона фойдаланиш даркор».

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда аниқ-равшан экологик тадбирлар амалга оширилди ва бу тизим мамлакат халқ хўжалиги мажмуини целох қилишнинг ажралмас таркибий қисмига айланди. Республика фуқароларининг яшаш ва фаолияти учун соғлом шарт-шароитни вужудга келтириш, табиатдан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ва табиат муҳофазаси давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланди. Шу нуқтан назардан атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича миллий ҳаракатлар режасининг ишлаб чиқишини ва амалга оширилиши ушбу соҳада муҳим қадам бўлди.

Ўқув қўлланманинг асосий мақсади — мамлакатнинг барқарор ривожланишини таъминлаш учун табиатдан рационал фойдаланиш, уни сақлаш, яхшилаш, муҳофазалашни стратегик

режалаштириш асосида тартибга солишнинг назарий асосларини таърифлаш ва амалий ёндашувларни асослаб беришдан иборат. Қўлланма барқарор ривожланишни таъминлашга қаратилган табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофазалашни стратегик режалаштиришнинг илмий асосларини яратиш ва уни амалга ошириш, жамият-табиат тизими ўзаро муносабатларининг но-осфера таълимотига асосланган янги йўналишини қарор топтиришга йўналтирилган.

Муаллиф иқтисод фанлари докторлари, профессорлар Қ.Н. Абирқулов, Ш.Р. Холмўминовга, Қ.Х. Хасанжоновга ушбу қўлланма бўйича танқидий мулоҳазалари, қимматли маслаҳатлари учун самимий миннатдорчилик билдиради.

«ТАБИАТДАН ФОЙДАЛАНИШНИ СТРАТЕГИК РЕЖАЛАШТИРИШ» ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, УСУЛЛАРИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1.1. «Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш» фанининг мазмуни, предмети, объекти

Табиий ресурслардан мақсадга мувофиқ фойдаланиш, уларни асраш ва муҳофаза қилиш дунёнинг барча мамлакатлари ва минтақалари барқарор ривожланишининг асосий шартидир. Бу муаммолар ечимни топишда режалаштириш ва башоратлаш катта аҳамиятга эга бўлиб, улар давлат бошқаруви тизимининг энг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Бозор иқтисодиёти шароитида табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришнинг объектив зарурати қуйидагилар билан белгиланади:

- табиий ресурсларнинг ижтимоий характери ва умумхалқ мулки эканлиги;
- табиий ресурслардан фойдаланишнинг мураккаблиги, уларни асраш ва муҳофазалашнинг объектив зарурлиги;
- бозор иқтисодиёти табиатнинг ўз-ўзини тиклаши ва асрашини таъминлашга қодир эмаслиги;
- бозор ва табиат, иқтисодиётни бошқариш бир-бирини тўлдириши зарурлиги;
- давлат фаолияти бозор муносабатлари субъекти сифатида табиатга кўрсатадиган таъсирнинг ўзига хос хусусиятлари;
- режалаштириш бошқарувининг асосий функцияси эканлиги.

Табиат ва унинг ресурсларидан фойдаланиш, уни асраш ва муҳофаза қилишни режалаштириш давлат бошқаруви ва тартибга солиш фаолиятининг энг муҳим воситаси ва механизми ҳисобланади. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш эса табиат ва жамият ўзаро муносабатларини оптималлаштириш, табиий ресурслардан рационал фойдаланиш ва уларни такрор ишлаб чиқаришнинг асосий шартидир. Бунда табиий ресурслар давлат томонидан тартибга солиш ва режалаштириш объекти бўлиши керак. Уни турли ваколатли давлат органлари ва уларнинг ҳудудий органлари амалга оширади. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш давлат, бошқарув органлари, хўжалик юритувчи субъектларнинг мамлакат ва унинг минтақалари бўйича табиий шароит ва ресурслардан фойдаланиш, уларни асраш ва муҳофаза қилиш борасидаги мақсадга мувофиқ фаолиятидир. Бозор иқтисодиёти шароитида

хўжалик юритувчи бирорта субъект, тадбиркор, умуман, фуқаролар ва давлат табиатдан фойдаланиш бўйича амалга ошираётган фаолиятининг оқибати ва тўғри йўналишини олдиндан тузилган режаларсиз ва башоратларсиз белгилай олмайди. Шу сабабдан «Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш» фани асосларини чуқур ўрганиш муҳим илмий-амалий аҳамиятга эга. Ушбу фани чуқур ўрганиш амалга оширилаётган тадбирларнинг табиат муҳофазаси, экологик сиёсат талабларига мос келадиган йўналишларга мувофиқлаштиришга, корхоналар экологик фаолиятини оптималлаштиришга хизмат қилади.

Режалаштириш директив (кўрсатма) ва индикатив (кўрсатувчи, йўналтирувчи) турларга ажратилади. Режалаштиришнинг директивлиги режа ҳужжатлари барча ижрочилар учун мажбурийлиги билан белгиланади. У режа интизомига қатъий амал қилиш ва топшириқларни бажармаганлик учун корхоналар, хўжалик органлари, мансабдор шахсларнинг жавобгарлигини тақозо этади. Директив режалаштириш табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни ягона марказдан амалга оширади. Бундай режалаштириш тоталитар социалистик тузумга хос эди. Бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан индикатив режалаштириш ривожлана бошлади.

Индикатив режалаштириш давлат ва нодавлат секторларида табиатдан фойдаланиш жараёнларини оғли, мақсадга мувофиқ амалга ошириш усулидир. Бунда индикаторлар сифатида табиатдан фойдаланиш, уни асраш ва муҳофаза қилишнинг ўзгариши (динамикаси), тузилиши, самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлардан фойдаланилади. Ўзаро мувофиқлаштирилган ва мувозанатланган (баланслаштирилган) кўрсаткичлар тизими давлат таъсири тадбирлари билан тўлдирилади (солиқлар, лицензия, квота, боғхона тўловлари, давлат буюртмалари, бюджет маблағлари ва бошқалар).

Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш куйидаги мақсадларда амалга оширилади:

- ҳозирги ва келажак авлодлар учун барқарор ривожланишнинг тенг имкониятларини таъминлаш;
- ишлаб чиқариш қучларининг тузилиши ва жойлашиши табиат ресурслари ҳолати билан мувофиқ келишини ўз вақтида таъминлаш;
- ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва жойлаштиришнинг энг самарали йўналишларини белгилаш;
- табиий ресурслардан рационал фойдаланиш ва уларни такрор ишлаб чиқариш бўйича тадбирлар тузилмасини, ҳажмини ва жойлашишини асослаш;

- ресурслардан фойдаланиш, уларни асраш, яхшилаш, муҳофаза қилишда илмий-техника тараққиётининг асосий йўналишларини аниқлаш;

- хомашё ва чиқиндилардан мажмуали фойдаланиш тadbирларини асослаш;

- аҳолининг яшаш, фаолияти, дам олиши учун нормал шароитни таъминлаш, ҳудудларнинг рационал экологик инфратузилмасини ташкил этиш.

«Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш» фани бир томондан, «Стратегик режалаштириш», бошқа томондан, «Экология иқтисодиёти» фанлари таркибига киради, уларнинг назарияси ва амалиётига асосланиб шаклланади ва ривожланади. «Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш» фани табиатдан фойдаланиш, уни асраш ва муҳофаза қилишни маълум муддатларда ташкил этиш истиқболларини ишлаб чиқиш, уларни амалга ошириш усуллари ва йўналишларини таъминлашни таҳлил этиш ва бу соҳаларда илмий асосланган тавсияларни ишлаб чиқиш билан шугулланади.

Ушбу фан шаклланиши ва ривожланишининг шартлари хўжалик фаолияти билан узвий боғлиқ бўлиб, улар атроф табиий муҳитга таъсир кўрсатувчи, уни ўзгартирувчи асосий омилга айлангандир. Бозор иқтисодиёти шароитида экологик йўналтирилган ҳудудий режалаштиришга эҳтиёж кучаймоқда.

«Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш» фанининг предмети табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро алоқалар ва ўзаро таъсир жараёнида юзага келадиган экологик-иқтисодий муносабатларни тартибга солишни режалаштириш усуллари ҳисобланади. Шунга мувофиқ ушбу фанининг тадқиқот объекти бўлиб турли миқёс ва даражадаги экологик-иқтисодий тизимлар (мамлакат, минтақа, корхоналар, табиий-экологик мажмуалар ва бошқалар) хизмат қилади. Кенг маънода «Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш» фани миллий иқтисодиётни экологик барқарор ривожлантиришни амалга оширишнинг режаларини ишлаб чиқадиган фандир.

«Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш» фани асосий эътиборини табиат компонентлари (ҳаво ва иқлим, сув, тупроқ, ўсимлик, ҳайвонот олами)ни асраш ва ландшафт функциялари, хусусиятларини аниқлаш ва баҳолаш, асраш, муҳофаза қилиш, табиатдан экологик барқарор фойдаланиш, уларнинг нормал функциялашуви учун шарт-шароитлар яратиш бериш каби муҳим муаммоларга қаратади. Бунда қуйидаги асосий саволларга жавоб олиш ушбу фан учун биринчи даражали аҳамиятга эга:

1. Нималар қимматли ва муҳофазага муҳтож ва ўзлаштиришга, фойдаланишга яроқли?

2. Мавжуд ва назарда тутилган таъсир нималардан иборат?

3. Фойдаланувчилар режалаштирилган тадбирлар амалга оширилиши қандай оқибатларга олиб келади?

4. Ривожланиши ва ўзлаштириш, фойдаланиш мақсадлари қандай бўлиши керак?

5. Қандай тадбирлар зарур?

1.2. «Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш» фанининг назарий асослари, тадқиқот усуллари, бошқа фанлар билан алоқалари

«Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш» фани «Экология иқтисодиёти» ва «Стратегик режалаштириш» фанлари туташган чегараларда шаклланиб ва ривожланиб бораётган иқтисодиёт фанининг янги йўналишидир. Унинг концепциялари эндиликда асосланаётир. Шу муносабат билан унинг ўзаро боғлиқ ва айна пайтда катта фарқ қиладиган қуйидаги таркибий қисмларга бўлинишини билиш муҳим аҳамиятга эга:

1) Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш мамлакат иқтисодиёти бошқарув тизимининг фаол ят тармоғи. Бунда ваколатли давлат бошқарув органларида (вазирликлар, корхоналар, туманлар, вилоятлар, муассасалар ва бошқалар) махсус тайёргарлик ва билимга эга бўлган профессионал режачи-иқтисодчи мутахассислар ишлайдиган бўлимлар тизимида амалга оширадиган фаол ят мавжудлиги назарда тутилади.

2) «Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш» махсус фан сифатида. Экологик-иқтисодий ёндашувларга асосланиб ривожланаётган ушбу фан профессионал олимлар томонидан ишлаб чиқиладиган экологик стратегик режалаштириш бўйича илмий билимлар тизимидан иборат бўлиб, у умумий, хусусий ҳолатларни тадқиқ этади.

3) «Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш» ўқув фани сифатида. Бунда ушбу фан ўрта махсус ва олий таълим ўқув юртлирида махсус дастур асосида турли мутахассисликлар бўйича таълим олаётган талабаларга мутахассис ўқитувчилар томонидан ўргатилади.

Режалиликнинг моҳияти шу билан белгиланадики, унда одамлар табиатдан фойдаланиш бўйича ўз ҳаракати мақсадларини онгли белгилайдилар ва уни мавжуд имкониятлар ва экологик талаблар билан ўлчайдилар ва таққослайдилар. Режалилик ҳар бир меҳнат тадбирига хосдир. Бунда режа категория

сифатида бир неча хил мазмунга эга: мўлжал (нийат), лойиҳа, иш тартиби, дастурларни бажариш, топшириқлар тизими. Улар барча ҳолатларда, одатда, қабул қилинган хўжалик ва ресурсларга эҳтиёж ва амалга ошириладиган тадбирларни, уларнинг ижрочилари, муддатлари ва тадбирларни бажармаслик учун жавобгарликни ўзида акс эттиради. Режалар моҳиятига кўра, расмийлаштирилган бошқарув қарори бўлиб, ўзида маълум мақсадни, аниқ воқеаларни, жараёсларни, ҳаракатларни олдиндан кўришни, кўзланган мақсадга эришиш йўллари ва воситаларини қамраб олади.

Режа ривожланишнинг энг оптимал вариантини акс эттиради, олдиндан аниқ бўлган натижага эришишга йўналтиради, у ҳаракат учун раҳбарий қўлланма ва бажарилиши мажбурийдир. Лекин у ҳар қандай баҳода эмас, балки зарур ресурслар мавжуд бўлганда бажарилиши, амалга оширилиши мумкин.

Табиатдан фойдаланиш режалари стратегик, истиқболли, жорий, оператив хилларга ажратилади. Стратегик режалаштиришнинг бош вазифаси белгиланган тадбирларнинг келажакда юқори самарадорлигини, рақобатбардошлигини таъминлашдан иборат. Стратегик режа истиқболни олдиндан кўришга, мақсад ва имкониятлар бир-бирига мос келишини қўллаб-қувватлашга, ташқи муҳитга мослашувга, ресурсларни оптимал тақсимлашга, экологик хавфсизликни таъминлашга йўналтирилиши керак. Истиқболли режалар янги технологияларни қўллаш, ресурслардан рационал фойдаланишни ҳисобга олиб тузилган имкониятларнинг техник-иқтисодий ҳисоблари, ривожланишнинг йўналишларини ўз ичига олади. Жорий режалар бир йилгача муддатда натижалари кутилаётган конкрет фаолиятни белгилаш ва асослашни кўзда тутлади.

Режалаштириш жараёни ягона занжирни ташкил этувчи қатор бўғинлардан таркиб топади. Мўлжал (нийат)дан тортиб барча бўғинларнинг мавжудлиги режаларнинг реаллик даражасини оширади, тасодифий (кутилмаган) вазиятларни энг кам даражага тушириш имконини беради.

Режа экологик хавфсиз ва барқарор ривожланиш концепциялари, мафкураси ва стратегиясига асосланади. Режа маълум шарт-шароитларни ўзида акс эттиради. Режалаштириш функционал характерга эга. Режа тузилмасидан олдин мақсад, ажратиладиган ресурслар асосланади, дастлабки (асос қилиб олинган) нормативлар, аниқ меъёр (норма)лар ишлаб чиқиладди. Режа тавсия ёки билиш аҳамиятига эга бўлмайди, балки унинг бажарилиши мажбурий, директив характерга эга бўлади. Режалаштирилган тадбирлар бажарилиши шарт.

Табнатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш давлат ва хўжалик юритувчи субъектлар функцияси ҳисобланади.

Табнатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш усулологиясининг асосларини қуйидагилар ташкил этади: Усуллогия объектив воқеликни билиш ва ўзгартириш мақсадларида фойдаланиладиган тадқиқот усулларининг мажмуасидир. У умумфалсафий усулларни ва конкрет фан усулларини қамраб олади. Билишнинг фалсафий усули – диалектикага асосланади. Диалектиканинг асосини табнат ва жамият ривожланишининг энг умумий қонуни, шунингдек, илмий мушоҳада принциплари (индукция, анализ (таҳлил), синтез, аналогия, таққослаш, экперемент) ташкил этади.

Табнатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш иқтисодий назария аниқлаб ва ифодалаб берадиган ва объектив ҳаракатда бўладиган қонулар ва қонуниятларни билишга ва улардан фойдаланишга асосланади. Стратегик режалаштиришнинг конкрет усуллари эса турли мазмун ва турдаги режаларни ишлаб чиқишда қўлланиладиган усуллардан ташкил топади.

Стратегик режалаштириш усулларининг асосини аналитик (таҳлилий) тадқиқотлар, маълумотлар ва ахборотлар базасини тайёрлаш, ахборотларни ўрганиш ва уларни яхлит тизимга бирлаштириш ташкил этади. Табнатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш муаммоларини ҳал этишда тизимли таҳлил ва синтез, экстраполяция, эксперт баҳолаш, норматив, моделлаштириш, баланс, «харажат - ишлаб чиқариш» ва бошқа усуллар кенг қўлланилади.

«Табнатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш» фани ўз муаммолари ечимини топишда қўлаб-иктимоний, иқтисодий, табиий, техника фанлари ютуқлари ва имкониятларидан кенг фойдаланади. Айниқса унинг иқтисодиёт фанлари – «Стратегик режалаштириш», «Статистика», «Иқтисодий назария», «Минтақавий иқтисодиёт», «Иқтисодий кибернетика», «Тармоқ иқтисодиёти» фанлари ва бошқалар билан алоқалари мустаҳкам асосга эга. «Табнатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш» фани табиий фанлардан «Экология», «Биология», «Табиий география», «Картография», «Геология», қишлоқ хўжалиги ва бошқалар, шунингдек техника фанлари билан узвий боғлиқдир.

1.3. «Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш» фанининг асосий вазифалари

Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришда махсус комплекс тадқиқотлар ўтказиш асосида тадқиқот объек-тларининг асосий хусусиятлари аниқланади. Бунда қуйидаги-ларни аниқлашга асосий эътибор берилади:

- алоҳида экологик, эстетик ва рекреация аҳамиятига эга бўлган ареаллар;
- мавжуд ва режалаштирилаётган фойдаланиш асосида бу ареалларга хавф-хатарлар борлиги;
- бу хавф-хатарларни бартараф этиш ёки камайтириш имкониятлари;
- аҳоли яшайдиган ёки яшамайдиган ҳудудларни ривож-лантириш мақсадлари;
- бу мақсадларни амалга ошириш тадбирлари ва бошқалар.

«Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш» фанининг асосий вазифаси бозор иқтисодиёти шароитида ре-жалаштиришнинг ўзига хос хусусиятларини мажмуавий тадқиқ этишдан иборат. Ўзбекистон Республикаси шароитида табиат-дан фойдаланишни стратегик режалаштиришнинг қуйидаги конкрет вазифалари туради:

- табиат компонентларининг антропоген таъсир оғирли-гини кўтариши хусусиятларини аниқлаш ва таърифлаш; таби-ат компонентларининг ўзаро алоқаларини, шунингдек, ландшафт-нинг хилма-хиллиги, ўзига хослиги ва гўзаллигини, яъни унинг қийёфаси ва эстетик қийматини тадқиқ этиш;

- бу тизимга мавжуд ва режалаштирилаётган табиатдан фойдаланиш тадбирлари шакллариининг таъсирини аниқлаш, баб-баравар ҳолда бу тизимнинг одамлар фаолиятига таъсирини аниқлаш; бунда экологик режалаштириш табиат бойликлари-ни асраб қолишга йўналтирилиши лозим;

- ҳудудлар ривожланиши концепциясини шакллантириш-да табиат ва ландшафт сифатининг конкрет мезонларини аниқлаш; бунда узоқ муддатли даврда табиатни асраш ва одам-лар яшаш муҳитининг юқори сифатини таъминлашга алоҳида эътибор бериш;

- табиатдан фойдаланиш режалари атроф-муҳит сифати мезонларини ишлаб чиқиши, улар эса ҳудудий ривожланиш, қури-лиш ва бошқа режалар учун ориентир бўлиши;

- табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш та-биат муҳофазаси талаблари ва ландшафтни парвариш қилиш бўйича чораларни умумлаштириши ва синтез қилиши; бунда

ушбу талаблар билан режалаштириладиган таклифлар ўртасидаги балансни таъминлаш;

- режалаштиришда табиий ресурсларнинг такрор ишлаб чиқариш (тиклаш, фойдаланиш ва қайта ишлаш) механизмларини комплекс ҳисобга олиш;

- экологик бошқарув тизими ва хўжалик юртишда табиат муҳофазаси усулларини такомиллаштириш.

«Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш» фани табиатдан фойдаланиш, уни асраш ва муҳофаза қилишни маълум муддатларда ташкил этиш истиқболларини ишлаб чиқиш, уларни амалга ошириш усуллари ва йўналишларини таъминлашни таҳлил этиш ва бу соҳаларда илмий асосланган тавсияларни ишлаб чиқиш билан шуғулланади.

Ушбу фаннинг предмети табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро алоқалар ва ўзаро таъсир жараёнида юзага келадиган экологик-иқтисодий муносабатларни тартибга солишни режалаштириш усуллари ҳисобланади, объекти эса турли миқёс ва даражадаги экологик-иқтисодий тизимлардан иборат.

Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш куйидаги учта таркибий қисмларга бўлинади: 1) мамлакат иқтисодиёти бошқарув тизимининг фаолият тармоғи; 2) махсус фан йўналиши; 3) ўқув фани.

Режалар стратегик, истиқболли, жорий, оператив хилларга бўлинади ва улар бир-бирларидан қўйилган вазифалар билан фарқ қилади.

Ушбу фан методологияси объектив иқтисодий қонуниятлар ва улардан фойдаланишга асосланади.

Асосий тадқиқот усуллари қаторига тизимли таҳлил, синтез, экстраполяция, эксперт баҳолаш, норматив, моделлаштириш, баланс, «харажат-ишлаб чиқариш» ва бошқалар киради.

Асосий вазифаси — бозор иқтисодиёти шароитида режалаштиришнинг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ этиш ва бу йўналишда амалий тавсияларни ишлаб чиқишдир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Бозор иқтисодиёти шароитида табиатдан фойдаланиш-ни стратегик режалаштиришнинг объектив заруратини тушунтиринг.

2. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш-нинг директив ва индикатив йўналишлари бир-биридан қандай фарқ қилади?

3. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш-нинг мақсадларини таърифланг.

4. «Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш» фани нимани ўрганadi?

5. «Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш» фанининг предмети ва объекти нима?

6. «Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш» фанининг назарий асосларини тушунтиринг.

7. «Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш» фанининг илмий тадқиқот усулларини таърифланг.

8. «Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш» фани бошқа қандай фанлар билан ўзаро алоқада ривожланмоқда?

9. «Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш» фани олдида турган асосий вазифалар нималардан иборат?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавф-сизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.

2. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. -Т.: Адолат, 2002.

3. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использования природных ресурсов в Республике Узбекистан. -Т., 2002.

4. Абирқулов Қ.Н., Жумасев Т.Ж., Ражабов Н. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш. Намунавий дастур. Намунавий дастурлар тўплами. -Т.: ТДИУ., 2000.

5. Челурных Н.В., Новоселов А.Л. Планирование и прогнозирование природопользования. Учебное пособие. -М.: Интерпракс, 1995.

6. Стратегическое планирование. Под ред. Э.А. Уткина. Учебник. -М., 1998.

7. Рыночные методы управления окружающей средой. Учебное пособие. -М., 2002.

ТАБИАТДАН ФОЙДАЛАНИШНИ СТРАТЕГИК РЕЖАЛАШТИРИШ УСУЛОЛОГИЯСИ

2.1. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш омиллари

Табиий ресурслар ҳолатини стратегик режалаштиришни улардан фойдаланиш, асраш, яхшилаш, муҳофаза қилиш ўртасидаги табиий хўжалик алоқаларини турли муддатларда режали тартибга солиш сифатида белгилаш мумкин.

Стратегик режалаштиришда табиий ресурс ҳолатини уларнинг қуйидаги уч гуруҳи бўйича тадқиқ этиш ва баҳолаш мумкин: 1) табиий муҳит ресурслари; 2) биологик ресурслар; 3) минерал хомашё ресурслари.

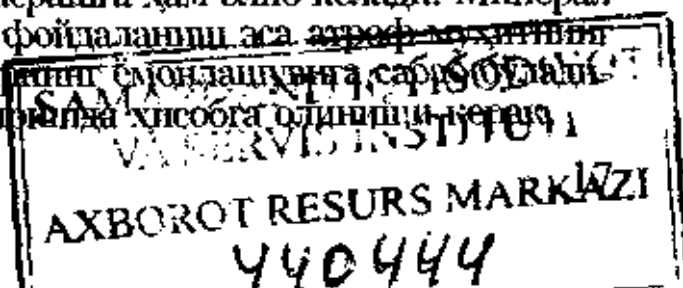
Бу гуруҳларнинг ҳар бири турли иқтисодий роль ўйнайди, ўзига хос модда айланиш тиши ва ҳолати мавжудлиги билан характерланади. Шуларга боғлиқ ҳолда уларни тартибга солиш бўйича инсон фаолияти ҳам ўзига хос турларга бўлинади ва турли натижалар беради. Буни 1-чизмада кўриш мумкин.

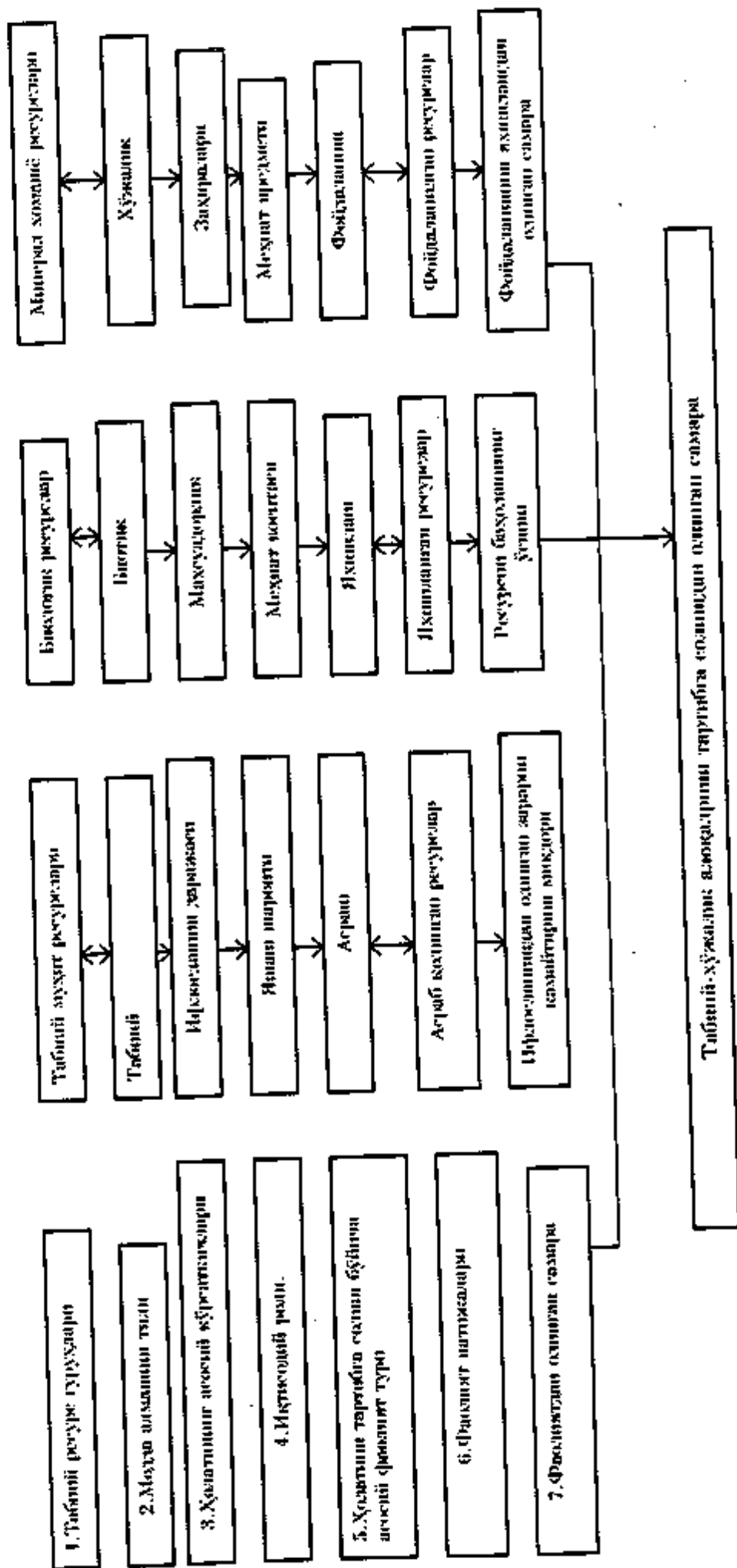
Чизмада берилган барча кўрсаткичлар ўзаро боғлиқ бўлиб, уни табиий ресурслар ҳолатини стратегик режалаштириш ва уларни тартибга солиш, тадбирларнинг умумий самарасини аниқлашда ҳар томонлама ҳисобга олиш керак. Бунда олинган самаранинг у ёки бошқа тури устун бўлишига кўра, табиат ҳолатини тартибга солиш борасидаги асосий фаолият тури табиатни муҳофаза қилиш (ресурсларни асраш самараси билан), табиатни яхшилаш (яхшилаш самараси билан), хомашё ва ишлаб чиқариш, истеъмол чиқиндиларидан мажмуали фойдаланиш бўйича тадбирлар орқали белгиланади.

Шуни ҳам қайд этиш керакки, ушбу чизма табиий ресурс ҳолатини тартибга солиш бўйича фаолиятнинг кўрсатилган асосий турларидан бошқа турларини ҳам ҳисобга олишни истисно этмайди. Масалан, табиий муҳит ресурсларини асраш асосан улардан фойдаланишни тартибга солиш ёки табиатнинг чиқиндилар ва саноат чиқиндилари билан ифлосланишни бартараф этиш йўли билан ҳам амалга оширилади.

Биологик ресурсларни яхшилаш улардан хомашё ва ихота мақсадларида, табиий офатлар ва хавфли ифлосланишдан муҳофаза қилишда фойдаланишни ҳам инкор этмайди. Бу йўналишлар биологик ресурслардан фойдаланиш самарасини оширишга хизмат қилади ва атроф-муҳитни асраш имконини беради. Минерал хомашё ресурсларидан фойдаланишни яхшилаш (ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндиларини ҳам қўшиб) муҳитнинг ифлосланишини камайтиришга, демак, табиий муҳит ва биологик ресурсларни асрашга ҳам олиб келади. Минерал хомашё ресурсларидан нораціонал фойдаланиш аса атроф-муҳитнинг ифлосланиши ва биологик ресурсларнинг ёмонлашувига сабаб бўлади.

Булар ҳам стратегик режалаштиришда ҳисобга олиниши керак.

1-чизме. Табиғий ресурстар халктын тарыхына сакталып калган саямасы

Шундай қилиб, табиий ресурслардан фойдаланишни стратегик режалаштиришда уларга ижобий ва салбий таъсир кўрсатадиган омилларни ҳар томонлама ҳисобга олиш керак. Бунда табиий ресурслардан фойдаланишнинг самараси билан бир қаторда атроф-муҳитга етказиладиган зарарни ҳам ҳисобга олиш лозим.

2.2. Стратегик режалаштиришда табиий ресурслар ҳолатини ҳисобга олиш

Табиий ресурсларнинг ҳолати улардан фойдаланиш ҳажми ва усуллариغا, муҳофаза қилиш ва яхшилашга боғлиқ. Табиий ресурслардан фойдаланиш ҳажми эса хомашё ва чиқиндилардан фойдаланиш даражаси билан белгиланади. Ҳозирги пайтда табиий ресурслар ҳолатини белгилаб берадиган бош омил улардан фойдаланиш бўлиб, уларни хомашёдан фойдаланиш, биологик ресурсларни яхшилаш ва атроф табиий муҳитни асраш ва муҳофазалаш нуқтаи назаридан баҳолаш керак.

Ресурслардан фойдаланиш ва хомашёга эҳтиёжнинг аҳволи ўртасида ўзаро боғлиқлик мавжуд. Хомашё танқислиги ва етишмовчилигида ресурслардан фойдаланиш ҳажми хомашёга эҳтиёжга нисбатан унинг аҳволига, ҳолатига кўпроқ боғлиқ. Бунда ресурслардан фойдаланиш ва унинг аҳволига мамлакатда иқтисодий фойдаланиш мумкин бўлган мавжуд ресурс захиралари ва уларнинг хомашёга эҳтиёжларни таъминлаш даражаси тобора кўпроқ таъсир кўрсатади. Бундан ташқари, ресурсларнинг аҳволи ва ҳолати улардан фойдаланиш йўналишларига ҳам боғлиқ. Айниқса, бундай ҳолат иқтисодиётнинг ресурслар ва муҳофазалашга ихтисослашганида яққол намоён бўлади. Шу муносабат билан ресурслар ҳолатини мажмуа ҳолда улардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш ва яхшилаш нуқтаи назардан ўтказиладиган тадбирлар билан боғлаб кўриб чиқиш лозим.

Буларнинг ҳаммаси стратегик режалаштиришни мажмуали амалга оширишда ҳар томонлама ҳисобга олиниши керак. Бу хусусиятлар барча турдаги табиий ресурслар ҳолатини тартибга солиш бўйича ўзаро мақбул қарорга келишга имкон беради ва режаларни ишлаб чиқишни ҳудудий ва тармоқлараро тизимлар доирасида амалга оширишни осонлаштиради. Бу йўналишда табиий муҳит ресурслари ва биологик ресурслар ҳолатини тартибга солиш муаммоларини режалаштириш, шунингдек, минерал хомашё ресурсларидан мажмуали фойдаланишни, ҳудудий индикатив режалаштиришни ҳал этиш мумкин. Тар-

моқлараро индикатив режалаштириш доирасида фақат хомашёдан мажмуали фойдаланиш муаммолари ҳал этилади.

Шундай қилиб, табиий ресурсларни стратегик режалаштириш халқ хўжалигини ҳудудий индикатив режалаштириш билан узвий боғлиқ бўлиб, унинг асосини ташкил этиши керак. Бу эса, ўз навбатида, табиий ресурслардан узоқ муддатли фойдаланишнинг мақсадли ҳудудий дастурлари ва чизмаларини ишлаб чиқиб, амалга оширишни тақозо этади. Улар минтақалар ишлаб чиқариш кучлари ривожланишини стратегик режалаштиришнинг асоси бўлиши керак. Бу муаммолар ечими Республика иқтисодиёт вазирлиги ваколатига киради. Минтақа ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришнинг мақсадли дастурларининг асосий бўғини биологик ресурслардан мажмуали фойдаланиш ва уларни яхшилаш, шунингдек, атроф табиий муҳитни, биринчи навбатда ҳаво, сув, ер, биологик ресурсларни муҳофаза қилиш ҳисобланади. Бу ресурслар инсоннинг яшаши, ҳаёти, фаолияти учун ўта зарур бўлиб, улар «абадий» ресурслардир. Бошқа ресурс турларидан фойдаланиш ва улар асосида тармоқлараро мажмуаларни ривожлантириш биринчи навбатда биосаноат мажмуани жадал ривожлантириш вазифаларига ва атроф-муҳитни асраш талабларига бўйсундирилиши керак.

Табиий ресурслардан фойдаланишни стратегик режалаштиришни ҳудудларнинг инфратузилмасини ривожлантириш билан боғлаб амалга ошириш лозим. Инфратузилманинг ривожланиши билан тикланадиган табиий ресурсларнинг ҳолати ва улардан фойдаланиш жадал суръатларда яхшиланади. Шу сабабдан инфратузилманинг ривожланиши биологик ресурсларнинг шароитини яхшилаш имконини беради ва улардан фойдаланиш самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Бунда биринчи навбатда биосаноат мажмуини ривожлантиришга асосий эътибор қаратилиши керак.

Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш йўналишлари ва сифати, тузилмасига табиий ресурсларнинг ўзига хос хусусиятлари ва уларнинг ўрганилганлик даражаси ҳам сезиларли таъсир кўрсатади. Масалан, минерал хомашё ресурсларининг захиралари янги конларни топиш ва очиш ва ўрганиш натижаларига, шунингдек, тоғ жинслари таркибида зарур хомашё борлигининг минимал (энг оз) нормалари камайишига боғлиқ ҳолда ўзгариб туради. Шунинг учун уларнинг ҳолати тўғрисида фақат узоқ муддатли башорат орқали мулоҳаза юритиш мумкин. Биологик ресурсларнинг захиралари эса аниқ бўлиб, улар нисбатан доимий бўлади. Шунинг учун уларнинг ҳолатини узоқ муддатли стратегик режалаштиришга имкониятлар бор.

Табиий муҳит ресурслари сув ва ҳаво массаларининг ара-лашиб, қўшилиб, қоришиб туришига боғлиқ ҳолда вақт мобай-нида ва маконда сезиларли даражада ўзгариб туради. Бу эса стратегик режалаштиришни мураккаблаштиради ва уларнинг ҳолатини тартибга солишда локал (маҳаллий) ва глобал ёнда-шувларни бирга қўшиб ҳисобга олишни тақозо этади. Бунда атроф-муҳит инфлосланишининг ўртача ва максимал кўрсат-кичларини ҳисобга олиш талаб қилинади.

2.3. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришнинг асосий мезонлари ва кўрсаткичлари

Мамлакат табиий ресурсларининг ҳолати ҳам ҳозирги, ҳам келажак авлодларнинг моддий, экологик ва маънавий, эстетик эҳтиёжларини узоқ вақт мобайнида (амалий жиҳатдан абадий ва чекланмаган даврларда) таъминлаши лозим. Шунинг учун табиат ҳолатини тартибга солиш ва стратегик режалаштириш-нинг асосий мақсади табиий муҳит ҳолатини асрашни таъмин-лашнинг ёпиқ хўжалик модда алманиши ёки чиқитсиз, кам чи-қитли ишлаб чиқаришга ўтишини ташкил этишга ва уни тўлиқ амалга оширишга эришишдан иборат. Стратегик режалашти-риш ва тартибга солишнинг экологик-иқтисодий мезони (кри-терияси) - табиий ресурслардан фойдаланиш, уларни асраш ва муҳофаза қилиш, яхшилашда яқин келажакда ва узоқ муддат-ларда сарфланадиган меҳнатни тежашдан иборат. Унинг асо-сий кўрсаткичи – ишлаб чиқаришнинг самарадорлигига сези-ларли таъсир кўрсатадиган атроф табиий муҳитга стказилган зарарни қоплашга тўланадиган тўловлар ва жарималарни ка-майтириш ҳисобланади. Бу вазифаларни амалга оширишда ти-зимли ёндашувга асосланиш ва ресурслар динамикасини (ўзга-ришини) ҳар томонлама ҳисобга олиш зарур. Бошқача айтган-да, табиат ҳолатини қўйи даражадаги тизимларда ва яқин ке-лажакда ва даврда тартибга солиш ва стратегик режалашти-ришнинг принциплари, мақсадлари, кўрсаткичларини қўллашда уларни олий даражадаги ва узоқ муддатли режаларда ҳам амал-га оширишни таъминлаш керак. Худудий ва тармоқлараро маж-муалар учун табиий ресурслар ҳолатининг яқин давр учун бел-гиланган кўрсаткичлари мамлакатнинг узоқ муддатли истиқ-болда белгиланган аҳволи ва ҳолати кўрсаткичларига мос ке-лиши керак. Бунинг учун қуйидагилар зарур:

Биринчидан, ресурсларнинг ҳолати, аҳволи ва улардан фойдаланиш худудий ва минтақавий мажмуалар ва умуман, мамлакат халқ хўжалиги мажмуи учун узоқ муддатларда улар-

ни ривожлантиришнинг энг юқори самара берадиган йўналишини амалга оширишга имкон бериши керак.

Иккинчидан, табиий ресурслар ҳолати ва улардан фойдаланишни стратегик режалаштиришни ҳудудий ресурслардан энг рационал фойдаланишни ҳисобга олиб, тармоқлараро мажмуалар доирасида амалга ошириш лозим.

Учинчидан, стратегик режалаштиришда муҳофаза ва ижтимоий функцияларни бажараётган ва инсонлар учун энг муҳим аҳамиятга эга бўлган ресурслардан фойдаланишнинг устуворлигини таъминлашга эришиш лозим. Бунда биринчи навбатда биологик ресурсларга афзаллик бериш керак, чунки улардан фойдаланиш муддатлари чекланмаган ва улар озиқ-овқат маҳсулотлари ва кийим-кечак, пойабзал, мебель ва бошқа маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган органик хомашёга эҳтиёжларни таъминлайди.

Табиий ресурсларнинг ҳолати ва аҳволини стратегик режалаштириш уларни баҳолаш кўрсаткичлари орқали амалга оширилади. Бунда асосий кўрсаткичлар бўлиб қуйидагилар хизмат қилади:

- минерал хомашё ресурслари бўйича кўрсаткичлар: хомашёнинг иқтисодий жиҳатидан фойдаланиш мумкин бўлган, разведка қилинган, аниқланган ва башорат (прогноз) қилинган захиралари ва улардан фойдаланиш муддатлари;

- биологик ресурслар учун кўрсаткичлар: ҳажми, таркиби, сифати ҳолати ва маҳсулдорлиги;

- табиий муҳит ресурслари кўрсаткичлари: табиий муҳитнинг ифлосланиш даражаси. Бу кўрсаткич муҳитда ифлослантирувчи моддалар ҳақиқий миқдорининг (салмоғи) уларни йўл қўйиладиган меъёри концентрациясига (тўпланиши) нисбати орқали аниқланади.

Бу асосий кўрсаткичлардан ташқари режалаштиришда ресурсларнинг жойлашиши, улардан фойдаланиш ва ресурслар тuzилмаси, таркиби кўрсаткичларидан ҳам кенг фойдаланилади.

2.4. Стратегик режалаштиришда табиий ресурсларни таҳлил қилиш йўналишлари

Стратегик режалаштириш табиий ресурслар ҳолати ва аҳволининг динамикаси (ўзгариши) таҳлиliga асосланади ва шунга мувофиқ табиий хўжалик алоқаларини тартибга солишнинг энг самарали йўналишлари танлаб олинади. Одатда, таҳлил режалаштириш муддатларига тенг давр (йиллар) учун амалга оширилади. Бунинг учун дастлабки (бошланғич) маълумот-

лар бўлиб табиий ресурсларни ҳисобга олиш ва улардан фойдаланиш рўйхати (ресстри) маълумотлари, шунингдек, ҳудудий, тармоқлараро ва умуман, мамлакат халқ хўжалиги ривожланиши кўрсаткичлари хизмат қилади. Шунингдек, ер ости бойликлари тўғрисида қонун ҳужжатлари талаблари, қондалари ҳисобга олинади.

Таҳлил жараёнида табиий ресурслар ҳолати ва аҳволи янги қонларнинг очилиши ва уларни эксплуатация қилишга тушириш, хомашёдан фойдаланиш ҳажми, даражаси ва усулларида юз берган ўзгаришлар, шунингдек, табиий ресурслардан рационал фойдаланиш, уларни муҳофаза қилиш ва яхшилаш бўйича хўжалик юритиш даражасининг таъсири мажмуали ўрганилади. Табиий ресурслар ҳолатининг диспропорциялари (нормувофиклиги), улардан нораціонал фойдаланиш оқибатида юзага келган йўқотиш ва исрофгарчиликларнинг сабаблари аниқланади. Бунда диспропорцияларга қўидагилар сабаб бўлиши мумкин: ресурслар ҳолати билан хомашёга талаб ўртасидаги нормувофиклик; хомашёдан ва ишлаб чиқариш чиқиндиларидан фойдаланишнинг паст даражаси; хомашё захиралари билан кам таъминланиш шароитида истеъмолнинг катта ҳажмга эга бўлиши ва бошқалар.

Таҳлилда табиатдан фойдаланишнинг мавжуд илмий-техник даражаси замонавий илмий-техника ва инновациялар даражаси билан таққосланади ва улар баҳоланади. Бунда асосий эътибор камёб хомашёни камёб бўлмаган хомашё билан алмаштиришга қаратилади, шунингдек, фойдаланиш билан боғлиқ бўлган ресурсларни жойлаштириш масалалари аниқланади.

Ресурсларни баҳолаш ресурсларнинг жойлашиши тўғрисидаги маълумотларни ресурслардан фойдаланиш ҳажми ва улардан ишлаб чиқарилган охириги истеъмол маҳсулоти ҳажми билан таққослаш асосида амалга оширилади. Бу маълумотлар таҳлили, айниқса, ресурсларнинг камайиши ва тугаши, узоқ муддатли истиқболда ресурслар жойлашишининг ўзгариши билан боғлиқ ҳолда амалга оширилган таҳлил, ишлаб чиқаришнинг тузилмаси ва жойлашишини ўзгартириш учун дастлабки асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

2.5. Табиатдан фойдаланишнинг стратегик режалари классификацияси

Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш директив, индикатив, шартнома, тадбиркорлик турларига бўлинади.

Директив режалаштириш адресли топшириқларни ўрнатиш орқали ва уларни бажариш учун ажратилган ресурсларни

топшириқни бажарувчилар ўртасида тақсимлаш орқали амалга оширилади. Директив режалаштиришнинг асосий ричаги бюджет молиялаштирилиши, капитал қўйилмалари лимити, моддий-техника ресурслари фонди, давлат буюртмалари ҳисобланади. Мулкчилик шакллариининг хилма-хиллиги шароитида директив режалаштириш элементлари давлат сектори ва бюджет молиялаштирилиши доирасида сақланиб қолади. Бундай режаларга турли дастурлар мисол бўлади.

Индикатив режалаштириш бозорнинг мустақил субъектларини давлат билан паритет (тенг) асосида табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишга жалб қилиш усулидир. У иқтисодий ричаглардан фойдаланишга асосланади ва давлат ва хусусий сектор манфаатларини уйғунлаштиришга хизмат қилади.

Шартнома режалаштирилиши бозор субъектларининг табиатдан фойдаланиш ва табиат муҳофазаси бўйича савдо-сотиқ муносабатларини тартибга солади. У корхоналар, бирлашмалар, банклар, ҳокимият ва бошқарув органлари ўртасида ихтиёрий ва ўзаро фойдали асосларда қурилади. Шартнома муносабатлари барқарор иқтисодий-экологик-ишлаб чиқариш муносабатларини, ўзаро мажбуриятларни, уларни бажариш шароитларини шакллантиради ва бозор шароитларида режалаштиришни қўллаб-қувватловчи кафолатланган хўжалик механизмларини барпо этади. Шартнома режалари келишимлар, контрактлар, қатнашиш тизимлари ва бошқа шаклларда амалга оширилади.

Тадбиркорлик режалаштирилиши корхоналар, фирмалар, барча ишлаб чиқариш — хўжалик ва молиявий фаолият субъектларининг табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишнинг самарали йўналишларини асослаш ва тиклашга йўналтирилган функцияси ҳисобланади. Унинг асосини турли муддатли оператив, жорий ва стратегик вазифаларни бажариши керак бўлган ички фирма режалари ташкил этади.

Табиий ресурслар ҳолати ва аҳволи маълум муддатларга режалаштирилади. Уларни муддатларга боғлиқ ҳолда муддатли стратегик башоратлаш (прогнозлаш) ва узоқ муддатли стратегик режалаштиришга бўлиш мумкин. Улар ўз навбатида истиқбол ва жорий давр башоратлари ва режаларига ажратилади.

Режалаштириш муддатлари табиий ресурсларни ҳисобга олиш муддатлари билан боғланиши керак. Бу эса режа топшириқларининг бажарилишини назорат қилишга имкон беради. Режалаштириш усуллари ресурслар тури ва камёблиги ва режалаш муддатларига боғлиқ бўлади.

Табиий ресурслардан фойдаланишни стратегик режалаш-

тиришнинг барча йўналишлари табиий ресурслардан халқ хўжалигида фойдалинишнинг мақсади, йўналишлари ва турлари бўйича классификациялашга асосланиши керак. Мақсадлар бўйича ресурсларни хомашё, муҳофаза ва бошқа йўналишларда фойдаланиш гуруҳларига бўлиш мумкин. Йўналишлари бўйича ресурслар озиқ-овқат, энергетика, технологик гуруҳларга бўлинади. Ресурс турлари бўйича улар тармоқлар белгиларига асосланиб, гуруҳланади. Бунда ресурслардан фойдаланиш бир-бирини инкор этувчи (ёқилғи учун характерли) ва кўп мақсадли (биологик ресурслар учун) бўлиши мумкин.

Табиий ресурсларнинг ҳар бир тури учун ўзининг классификацияси бўлиши керак. Бундай классификация табиий ресурсларга эҳтиёжнинг барча турларини ҳисобга олишга, улардан фойдаланиш тузилмасини ўрганиш имконини беради, бир вақтнинг ўзида улардан мажмуали фойдаланишни ташкил этишга асос бўлиб хизмат қилади.

2.6. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришнинг асосий принциплари

Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш маълум принципларга, яъни асос қилиб олинган қоида ва тартибга асосланади. Улар умумий ва хусусий принципларга бўлинади.

Умумий принциплар стратегик режалаштиришга, хусусий принциплар эса табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришга тааллуқлидир.

Стратегик режалаштиришнинг умумий принципларига қуйидагилар киради:

- режавий счимларнинг танланган мезонларга мос ҳолда оптималлиги;
- кўрсаткичларнинг ресурс, тармоқ, ҳудудий, тармоқлараро миқёсларда балансланганлиги ва мутаносиблиги;
- устуворлик, етакчи бўғинларни белгилаш;
- узлуксизлик, яъни истиқбол ва жорий режаларнинг боғлиқлиги, изчиллик, шароитлар ўзгарганда кўрсаткичларга тузатиш киритиш;
- режанинг энг ноқулай вазиятларда бажариладиган резерв (эҳтиёт) вариантини асослаш.

Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришнинг қуйидаги махусе принциплари бор:

- табиий ресурслардан мажмуали фойдаланиш;
- хомашё, чиқиндилар, иккиламчи ресурслардан рационал ва тўлиқ фойдаланиш;

- табиатдан фойдаланишнинг табиат муҳофазаси ва ижтимоий йўналишнинг бошқа фойдаланиш йўналишларидан устуворлигини таъминлаш;
- биологик ресурслардан фойдаланишнинг уларни яхши-лашга олиб келишига эришиш;
- табиий ресурслардан фойдаланиш усуллари ва техноло-гияси атроф-муҳитга энг кам зарар етказишига эришиш.

Қисқача хулосалар

Стратегик режалаштириш омилларни аниқлаш ва уларни баҳолашдан бошланади. Омиллар қуйидаги уч гуруҳга бўлинади: 1) табиий муҳит ресурслари; 2) биологик ресурслар; 3) минерал хомашё ресурслари.

Табиий муҳит ресурслари, биологик ресурслар, минерал хомашё ресурсларининг ҳар бири ўзига хос модда айланиш типини, мавжуд ҳолатини, иқтисодий аҳамиятини ва бошқа хусусиятларга эга. Уларни ҳар томонлама ҳисобга олиш режаларни амалга оширишнинг самарасини оширади.

Стратегик режалаштириш табиий ресурслар ҳолатини белгилаб берадиган асосий омил улардан фойдаланиш бўлиб, уларни хомашёдан фойдаланиш, биологик ресурсларни яхшилаш, атроф табиий муҳитни асраш ва муҳофазалаш нуқтан назаридан баҳолаш керак.

Стратегик режалаштиришнинг асосий мезонлари табиий ресурслардан фойдаланиш, уларни асраш ва муҳофаза қилиш, яхшилашда яқин истиқболда ва узоқ истиқболда сарфланадиган меҳнатни тежашдан иборат. Унинг асосий кўрсаткичи ишлаб чиқаришнинг самарадорлигига таъсир кўрсатадиган, атроф табиий муҳитга стказилган зарарни қоплашга тўланадиган тўловлар ва жарималарни камайитириш ҳисобланади.

Стратегик режалаштиришда табиий ресурсларни таҳлил қилишнинг асосий йўналишларига қуйидагилар киради:

а) табиий ресурслар ҳолати ва аҳволининг ўзгариши таҳлили;

б) табиий хўжалик алоқалари таҳлили.

Стратегик режалаштириш қуйидаги классификация турларига бўлинади: директив, индикатив, шартнома, тадбиркорлик. Ресурслардан фойдаланишни стратегик режалаштиришда мақсад, ресурс турлари бўйича ҳам классификациялаш мумкин.

Стратегик режалаштиришнинг асосий принциплари икки хил бўлади: умумий принциплар ва хусусий принциплар. Умумий принциплар стратегик режалаштиришга, хусусий принциплар эса табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришга тааллуқлидир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Табиатни стратегик режалаштиришнинг қандай омиллари бор? Уларни таърифланг.
2. Табиий муҳит, биологик, минерал хомашё ресурслари стратегик режалаштиришда қандай ҳисобга олинади?
3. Табиий ресурслар ҳолати нима? У режалаштиришда қандай аҳамиятга эга?
4. Стратегик режалаштиришда қандай мезонларга асосланилади?
5. Стратегик режалаштиришнинг асосий кўрсаткичларини тушунтириб беринг.
6. Стратегик режалаштиришда табиий ресурсларни таҳлил қилиш қандай аҳамиятга эга?
7. Стратегик режалаштиришнинг классификацияси нима? Унинг хусусиятларини тушунтиринг.
8. Табиий ресурслар классификацияси нима? Ундан қандай йўналишларда фойдаланилади?
9. Стратегик режалаштиришнинг умумий ва хусусий принципларини тушунтириб беринг.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. -Т.: Адолат, 2002.
3. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использования природных ресурсов в Республике Узбекистан. -Т., 2002.
4. Реймерс Н.Ф. Экология (теория, законы, правила, принципы и гипотезы). -М.: Интерпракс, 1995.
5. Стратегическое планирование. Под ред. Э.А. Уткина. Учебник. -М., 1998.
6. Программа действий. Повестка дня на XXI век и другие документы Конференции в Рио-де-Жанейро. Женева. Центр за наше общее будущее. 1993.

ТАБИАТДАН ФОЙДАЛАНИШНИ СТРАТЕГИК РЕЖАЛАШТИРИШНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ, МАЗМУНИ, ТУЗИЛИШИ, АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

3.1. Стратегик режалаштиришнинг хусусиятлари, мазмуни ва тартиби

Стратегик режалаштириш табиий ресурсларнинг хилма-хиллиги, турли сифатга эгаллигига, улардан кўп мақсадли фойдаланиш, табиий алоқаларнинг мураккаблиги ва уларни тартибга солишнинг қийинлиги, узоқ таъсир кўрсатадиган омиллар ва жараёнларни ҳисобга олиш зарурати билан боғлиқ бўлган ўзига хос хусусиятларга эга. Бир томондан булар тадбирларни режалаштириш, уларнинг самарадорлигини баҳолаш, иш натижаларини ҳисобга олишда қийинчиликларни келтириб чиқаради. Бошқа томондан табиатда алоқалар нисбатан барқарор бўлиб, булар эса табиий ресурсларни ўрганиш ва тартибга солишни осонлаштиради, режалаштириш учун нормативларни ишлаб чиқишни таъминлайди. Бу хусусиятларнинг стратегик режалаштиришга таъсири қуйидагилар билан белгиланади:

Кўпчилик табиий ресурсларнинг ўрнини тўлдириб бўлмаслиги, уларнинг ҳамма жойдаги ва кўп томонлама аҳамияти улардан худудий фойдаланишнинг тармоқлар бўйича фойдаланишга нисбатан устуворлиги ва афзаллигини таъминлашни талаб қилади. Бунда ресурслардан у ёки бошқа эҳтиёжларда фойдаланишда ихтисослашиш ва ресурслардан фойдаланишни бир режимдан бошқасига олдиндан қайта қуриш катта аҳамиятга эга. Кўпчилик турдаги ресурсларнинг мураккаб таркиби ва кўп томонлама аҳамияти улардан комплекс фойдаланишни ва хўжаликни кўп мақсадли юритиш асосида ресурсларни яхшилашни талаб қилади. Шу сабабдан ресурслардан фойдаланиш ва уларни такрор ишлаб чиқаришни стратегик режалаштиришда ҳам мажмуали ёндашув зарур.

Табиий ресурслар сифати ва жойлашган ўрнининг ишлаб чиқариш самарадорлигига сезиларли даражада таъсири у ёки бошқа тадбирларни ихтисодий асослашда кўп сонли омилларни ва уларнинг тузилишини ҳисобга олишни талаб қилади. Чунки бир гуруҳ тадбирлардан олинган самара ресурсларни қайта ишлаб чиқаришнинг навбатдаги босқичида ёки хомашёни қайта ишлашда пасайиши ёки йўқотилиши мумкин. Шу сабабдан, табиатдан фойдаланишда табиий ресурсларнинг белгиланган хо-

латида ёки улардан фойдаланиш даражасига эришишга йўналтирилган ўзаро боғлиқ тадбирлар тизимини стратегик режалаштириш лозим. Табиий ресурсларнинг, айниқса, биологик ресурсларнинг ҳудудлар билан боғлиқлиги ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этиш ва инфратузилмани ривожлантиришга жиддий эътибор беришни талаб қилади.

Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш асосан ҳудудий ва тармоқлараро муаммоларни ҳал этиш билан боғлиқ бўлиб, уларга тизимли ёндашувни талаб қилади. Тизимли ёндашув қуйидагилардан ташкил топади:

- йирик тармоқлараро ва ҳудудий мажмуалар доирасида табиий ресурслардан рационал фойдаланиш, уларни муҳофаза қилиш, яхшилаш ва хомашёдан фойдаланиш даражасини ошириш бўйича тадбирларни стратегик режалаштириш асосида белгиланган мақсадга эришишнинг энг самарали йўллари танилашни таъминлаш;

- қуйи даражадаги мақсадлар ва вазифалар тизимини янада юқорироқ даражадаги мақсадлар ва вазифалар тизимига бўйсундириш. Уларга қуйидагилар киради: тадбирлар ҳажмини табиий ресурсларнинг белгиланган ҳолатига бўйсундириш, минтақавий стратегик режаларни халқ хўжалиги стратегик режаларига бўйсундириш; қисқа муддатли режаларни узоқ муддатли режаларга бўйсундириш; режалар ўртасида тесқари алоқа бўлиши керак-қуйи даража тизимларида режанинг ўзгариши ёки бажарилмаслиги ёки ҳозирги даврда олий даража тизимлари режаларида ёки навбатдаги режалаштириш даврида режаларни тузатишга (ўзгартиришга) олиб келиши керак;

- қуйи даражадаги тизимлар самарадорлигининг олий даражадаги тизимлар самарадорлиги натижаларига таъсирини аниқлаш табиий ресурслардан рационал фойдаланиш, уларни муҳофаза қилиш ва яхшилаш бўйича тадбирларнинг халқ хўжалигига самарадорлигини аниқлаш имконини беради. Ҳар бир тизим ўзининг кўрсаткичлари ва нормативлари билан таърифланиши керак, уларнинг сони эса йириклашиш ҳисобига янада юқорироқ тизимга ва янада узоқроқ муддатли башоратларга ўтишда камайиб бориши керак. Айни пайтда янада юқорироқ даражали тизимдаги ўтиш билан тармоқлараро, ҳудудий, илмий-техник ва бошқа муаммолар бўйича қабул қиланадиган қарорларнинг аҳамияти ортиб боради. Табиий ресурсларнинг аҳволи баҳолаш кўрсаткичларида режалаштирилиши керак. Улар табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни қайта ишлаб чиқаришни стратегик режалаштириш асосини ташкил этади. Стратегик режалаштириш учун қўлланилиши қулай бўлган, у ёки

бошиқа мақсадларни амалга оширишда энг яхши натижаларга олиб келадиган усуллар тизими керак.

Ҳар қандай даражадаги тизимни стратегик режалаштириш уларнинг ўтган даврдаги ривожланиши таҳлилидан бошланади. Бу давр вақт муддати бўйича режалаштирилаётган ёки башоратланаётган даврдан кам бўлмаслиги лозим. Таҳлил жараёнида тизимнинг ривожланиш тенденцияси ўрганилади, ҳал этилмаган муаммолар ва камчиликлар аниқланади, амалда шаклланган табиий, табиий-хўжалик ва ҳудудий алоқаларга баҳо берилади. Тизимнинг ривожланиши кўрсаткичлари бўлғуси (келажак) табиий, табиий хўжалик ва ҳудудий алоқаларнинг иқтисодий асослаб берилган параметрлари ва халқ хўжалигининг якуний ютуқларининг энг самарали йўллари, хорижий мамлакатлар ибратли тажрибаларини танлаш асосида аниқланади.

Мамлакат халқ хўжалиги миллий мажмуаси миқёсида табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш фоят мураккаб мажмуавий муаммодир. У қуйидагиларни ўз ичига олади:

- табиий ресурсларнинг белгиланган ҳолати ва аҳволига асосланиб табиий ресурслардан мажмуали фойдаланиш, уларни яхшилаш ва муҳофаза қилиш ва хомашёдан фойдаланиш даражасини ошириш концепцияларини ишлаб чиқиш;

- тадбирлар ҳажмининг рационал жойлашиши ва уларнинг самарадорлигини ошириш;

- илмий техника тараққиёти ва экологик-техник-иқтисодий ютуқлар.

Стратегик режалаштириш бирламчи асос (маълумотлар) таҳлили натижаларига ва табиатдан фойдаланишнинг энг самарали йўллари ва усулларини ишлаб чиқиш, уларни ҳар томонлама таҳлил ва тадқиқ этишга асосланади. Бирламчи асосга (базага) табиий ресурслар аҳволи ва улардан фойдаланиш даражаси, тадбирлар ҳажмининг ўсиш суръатлари, тузилиш ва жойлашиши, уларни амалга оширишнинг техник-иқтисодий даражаси киради. Бирламчи асосни (базани) таҳлил қилиш жараёнида тармоқ ва ҳудудий аспектда (йўналишда) табиатдан фойдаланиш самарадорлигига баҳо берилади, стратегик (узоқ муддатли) ва тактик (жорий) мақсадлар аниқланади ва белгиланади. Стратегик мақсадлар табиий, ишлаб чиқариш ва ижтимоий тизимларнинг оптимал ишлаб туриши заруратига асосланиб аниқланиши керак. Тактик мақсадлар эса тармоқ ва ҳудудий тизимларда табиатдан фойдаланишни такомиллаштиришга асосланади. Масалан, жамиятнинг ҳозирги ривожланиш босқичи атроф табиий муҳит ифлосланиши ва ифлосланиш оқибатларининг зарарли таъсири кучайиб бориши билан характерла-

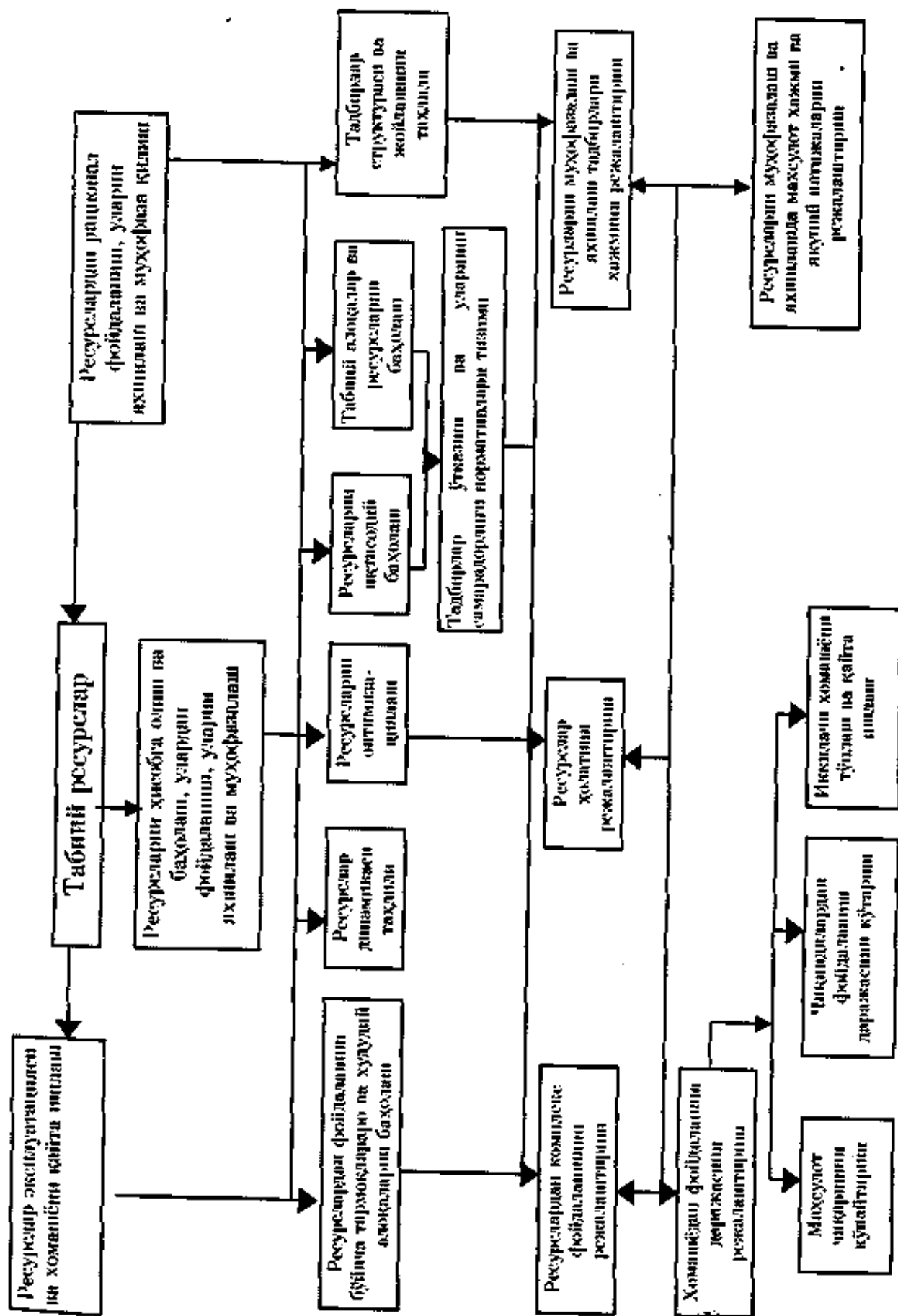
нади. Бу шароитда табиатдан фойдаланиш стратегияси мақсадлари чиқиндисиз технологияни жорий этиш асосида модда алмашинувининг ёпиқ хўжалик айланишини ташкил этиш ва маҳсулот истасъмоли билан боғлиқ ҳолда пайдо бўладиган маший ва бошқа чиқиндиларни тўлиқ утилизация (қайта ишлаш) қилиш ҳисобланади. Тактик мақсадлар эса табиий ресурслардан рационал фойдаланишга йўналтирилган технология ва техникани тез суръатларда жорий этиш ва атроф-муҳитга сказиллаётган зарарни камайтириш, шунингдек, табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро алоқаларни тартибга солиш бўйича режалаштириш — иқтисодий механизмларини такомиллаштиришдан иборат.

3.2. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаш технологияси ва унинг кўрсаткичлари

Стратегик режалаштириш маълум технологияга асосланиб ишлаб чиқилади. Технологияда табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришнинг икки йўналиши белгиланади: 1) табиий ресурсларни эксплуатация қилиш ва хомашёдан фойдаланиш (уларни режалаштириш тармоқлараро ва ҳудудий комплекслар доирасида амалга оширилади); 2) табиий ресурслардан рационал фойдаланиш, уларни яхшилаш ва муҳофаза қилиш (режалаштириш хўжалик тармоқлари бўйича амалга оширилади, масалан, қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги ва бошқалар). Булардан ташқари, табиатдан фойдаланишда табиий ресурсларни ҳисобга олиш ва баҳолаш, уларни таҳлил қилиш ва оптимизациялаш ҳам амалга оширилади. Тавсия қилинган технология асосида табиий ресурслардан фойдаланиш ва такрор ишлаб чиқаришни стратегик режалаштириш туради (2-чизма).

Стратегик режалаштириш учун табиий ресурсларнинг ҳолати ва улардан фойдаланишнинг ва хўжалик оборотига киритилган материалларнинг ҳисоби асосий материал бўлиб хизмат қилади. Ҳозирги пайтда бундай ҳисоблар кўп кўрсаткичлар бўйича олиб борилади, бу эса улардан амалиётда фойдаланишни қийинлаштиради. Шунинг сабабдан табиий ресурсларнинг ҳолатини старли даражада тўла акс эттирадиган кам сонли баҳолаш кўрсаткичлари тизимини ишлаб чиқиш лозим. Бундай талабларга табиий ресурсларнинг тизим сифатидаги кўрсаткичлари, масалан, биологик ресурсларнинг маҳсулдорлиги, улардан фойдаланиш даражаси ва бошқалар жавоб беради.

2-чизма. Табиатдан фойдаланишнинг стратегик режалаштириш технология

Табиий ресурслар ҳолатини стратегик режалаштиришда уларнинг ўтган давр учун динамикасини улардан фойдаланиш ва такрор ишлаб чиқариш билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилиш катта аҳамията эга. Бундай таҳлил асосий баҳолаш кўрсаткичлари орқали амалга оширилади. Таҳлил жараёнида минтақаларнинг табиий ресурслари таққосланади, ресурслардаги ўзгаришлар тенденцияси, улардан фойдаланиш ва уларни такрор ишлаб чиқаришдаги номуносиблик (диспропорциялар) ва камчиликлар аниқланади.

3.3. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришда уаммолари

Табиий ресурсларни ўрганиш жараёнида уларнинг ички алоқалари ўрганилади ва бу табиий ресурсларни муҳофаза қилиш ва яхшилаш бўйича тадбирлар ўтказишнинг норматив тизимини ишлаб чиқишга, шунингдек, табиий ресурсларнинг ҳолатини келажакда оптималлаштиришга имкон беради. Оптималлаштириш (мавжуд табиий- иқтисодий шароитларда) табиий ресурслар ҳолати ва аҳволининг 50-100 йилдан кейинги энг яхши кўрсаткичларини ҳисоблаб чиқиш бўлиб, бундай кўрсаткичларга эришиш учун зарур бўлган тадбирлар йўналиши ва ҳажмини белгилашни билдиради. Оптималлаштириш мезонлари табиий ресурслардан энг кўп самара олиш ҳисобланади. Унинг кўрсаткичи бўлиб, табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни яхшилаш бўйича тадбирларнинг максимум самара бериши хизмат қилади. Бундай кўрсаткичлар тўғридан-тўғри ҳисоб-китоблар, шунингдек, иқтисодий-математик усуллар ва электрон ҳисоблаш машиналари (компютер) орқали аниқланади.

Мамлакатда барча даражада табиатдан фойдаланишнинг якуний натижаларига эришиш учун оптималлаштириш корхоналардан тортиб то мамлакат бўйича амалга оширилади. Бошқача айтганда, истиқболда Ўзбекистонда табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш асосида табиат оптималлаштириши бутун мамлакат ҳудуди бўйича амалга оширилиши керак. Оптималлаштириш табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришни амалга оширишнинг мақсадли дастур ёндошувига асосланган энг муҳим шакли ҳисобланади.

Табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни такрор ишлаб чиқаришнинг динамикаси ва оптималлаштириши материалларини таҳлил қилиш уларнинг узоқ муддатли ҳолатини баҳоратлашга асос бўлиб хизмат қилади. Шу асосда яқин истиқболда ва режалаштириш даврида табиатнинг ҳолати ва аҳ-

воли бўйича режа топшириқлари ва тадбирлари ишлаб чиқилади. Бу тадбирлар ва топшириқларга мамлакат халқ хўжалигининг табиий ресурсларга эҳтиёжи дсб қараш керак. Шунга мос ҳолда табиий ресурслардан рационал фойдаланиш, уларни яхшилаш ва муҳофаза қилиш, хомашёдан фойдаланиш даражасини ошириш бўйича тадбирларни стратегик режалаштириш ҳам мамлакатнинг табиий ресурсларга эҳтиёжини таъминлашга йўналтирилиши керак.

Табиий ресурслар ва хомашёдан мажмуали фойдаланишнинг стратегик режалаштириш тармоқлараро ва ҳудудий алоқаларни баҳолашда ва табиатдан фойдаланишнинг асосий принципларига амал қилишда ва ресурслардан фойдаланишда тармоқларга нисбатан ҳудудий устуворликни таъминлаш принципи асосида ҳамда тармоқлараро ва ҳудудий мажмуалар доирасида амалга оширилади.

Биологик ресурслардан рационал фойдаланиш, уларни яхшилаш ва муҳофаза қилишни стратегик режалаштириш қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги ва бошқа хўжалик тармоқлари доирасида амалга оширилади. У тегишли тадбирлар ҳажмини режалаштиришни, уларни амалга оширишдан олинадиган маҳсулотлар ва яқиний халқ хўжалиги натижаларини белгилашни ўз ичига олади. Тадбирлар ҳажми табиий ресурсларни оптималлаштириш материаллари, тадбирлар тузилмаси ва жойлашишининг таҳлили, уларни амалга ошириш нормативлари тизими асосида режалаштирилади. Мақсад ва вазифаларга боғлиқ ҳолда режалаштириш учун турли усуллар қўлланилади. Узоқ истиқболни режалаштириш макроалоқалардан фойдаланиш асосида, хусусан, тадбирлар тузилмасининг табиий ресурсларни такрорий ишлаб чиқариш интенсивлиги ва самарадорлигига боғлиқлигини баҳолашга асосланиб амалга оширилади. Бу кўрсаткичлар ўртасида яқин алоқа ва боғлиқликнинг мавжудлиги табиий ресурслардан рационал фойдаланиш, уларни яхшилаш ва муҳофазалаш йўналишларида ишлаб чиқаришни ривожлантиришни ишончли башоратлаш имконини беради. Яқин истиқболда режалаштириш баланс усули асосида, хусусан, тадбирларни ўтказишда фойдаланиладиган нормативлар тизими асосида амалга оширилади. Бу нормативлар уларнинг турли даражадаги самарадорлигини ҳисобга олиб ишлаб чиқилади ва улар стратегик режаларнинг турли вариантчилигини таъминлашга асос бўлади.

3.4 Табиатдан фойдаланишни турли муддатларда стратегик режалаштириш ва баҳолашнинг хусусиятлари ва таърифи

Табиатдан фойдаланишни режалаштириш ҳамма даврларда ишлаб чиқаришни режалаштиришнинг ажралмас таркибий қисми бўлган. Ривожланишнинг ҳозирги босқичида юқори сифатли табиий ресурсларнинг тугаб бориши ва камайиши, атроф-муҳитнинг ифлосланишига боғлиқ ҳолда барқарор ривожланишнинг асосий омиллари қаторига кирадиган табиий ресурслар халқ хўжалигини интегратив режалаштиришнинг марказида бўлиши керак. Шунинг учун халқ хўжалигини барқарор ривожлантириш режалари табиий ресурсларнинг аҳволи ва улардан фойдаланишнинг узок муддатли башоратларига асосланади. Бу эса, ўз навбатида, халқ хўжалиги тузилмасини олдиндан режа асосида яхшилашга, шунингдек, табиий ресурсларни ўз вақтида бир режим ва даражадан бошқасига ўтказиш имконини яратади.

Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш халқ хўжалигини тармоқ ва ҳудудий индикатив режалаштиришнинг асосини ташкил этиши лозим. Бундай режалаштиришнинг асосий мақсади табиий ресурслардан рационал фойдаланиш, уларни яхшилаш ва муҳофаза қилишдан иборат. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш давлат ва хўжалик юритувчи субъектларнинг асосий функциялари қаторига киради. Мақсадли мажмуа ва бошқа дастурлар ўз статусига кўра, режаларга тенглаштирилади. Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг йиллик, беш йиллик ва узок муддатлик башоратлари ишлаб чиқилиб, амалга оширилаётир. Уларда табиий ресурс потенциалидан фойдаланишни башоратлаш муҳим ўринни эгаллайди.

Табиатдан фойдаланишни узок муддатли стратегик режалаштириш ва башоратлаш мамлакат ва унинг минтақалари миқёсида, шунингдек, айрим табиий ресурс турлари бўйича ишлаб чиқилади. Табиатдан фойдаланишнинг вариантлилигини таъминлаш учун башоратлар табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни такрор ишлаб чиқаришнинг турли даражасини ҳисобга олган ҳолда тузилади. Табиий ресурсларнинг ҳолати ва аҳволи, улардан фойдаланишнинг кўрсаткичлари бўлиб, табиий ресурсларнинг башорат (прогноз) ва разведка қилинган (аниқланган) захиралари, улардан фойдаланиш ҳажми, захиралар билан таъминланганлик, биологик ресурсларнинг йиллик маҳсулдорлиги, атроф-муҳитнинг ифлосланиш даражаси хизмат қилади.

Табиий ресурсларнинг узок муддатли ҳолати ва аҳволи башоратлари 20 йилгача муддатта мўлжалланган илмий техника

тараққиётининг комплекс дастурларини ишлаб чиқишга асос бўлади. Унинг доирасида тармоқлараро мажмуаларнинг ривожланиш дастурлари табиий ресурсларнинг аҳволи ва улардан фойдаланиш башоратлари билан боғланган ҳолда ишлаб чиқилади. Бунда мажмуавий кўрсаткич бўлиб қўйидагилар хизмат қилади:

- пул билан ифодаланган кўрсаткичлар: тармоқлараро мажмуа якуний маҳсулоти ҳажмининг янгидан фойдаланилган (ишга туширилган, ишлатилган) хомашё бирлигига нисбати ва биологик ресурслар маҳсулдорлиги оширилиши бирлигига сарфланган харажатларнинг ҳажми;

- натурал маҳсулотлар билан ифодалаш кўрсаткичлари: хомашёдан фойдаланиш даражаси ва биологик ресурсларнинг маҳсулдорлиги.

Зарур ҳолатларда узоқ муддатли башоратлар табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни такрор ишлаб чиқаришни оптималлаштириш учун тадбирлар ҳажмини кўрсатиш билан мустаҳкамланади. Тикланмайдиган табиий ресурслар учун улардан мажмуавий фойдаланиш даражасини ошириш бўйича тадбирлар назарда тутилади. Шундай тадбирлар хомашё ва чиқиндилар учун ҳам белгиланади. Булардан ташқари биологик ресурслар учун яхшилаш ва муҳофазалаш тадбирлари, сув ресурслари ва атмосфера ҳавоси учун саноат чиқиндилари ва ташланмалар ҳажмини камайтириш бўйича тадбирлар ишлаб чиқилади.

Узоқ муддатли башоратлар асосида табиий ресурслар ҳолатининг яқин давр учун (20-10 йил) кўрсаткичлари аниқланади. Шуларга асосан тадбирлар ишлаб чиқилади (тармоқлараро мажмуалар, тармоқлар, ҳудудлар бўйича). Бунда минерал - хомашё ресурслари учун режалаштирилаётган якуний маҳсулот ҳажмига мос лимитлар белгиланади, биологик ресурслар учун белгиланган маҳсулдорликнинг ўсиши, табиий муҳит учун ифлослантириш даражасининг пасайиши кўрсаткичи аниқланади.

Бу материалларга асосланиб табиий ресурсларнинг жорий аҳволи (бир йил, беш йилга) режалаштирилади, тармоқлар, туманлар, вилоятлар, бирлашмалар, концернлар, холдинг компаниялар, корхоналар даражасида тадбирлар ишлаб чиқилади. Тадбирлар режаларида хомашё ресурслари учун хомашё ва чиқиндилардан фойдаланиш даражаси, иккиламчи хомашёни қайтариш, саноат ташланмалари (чиқармалари), сувдан айланма фойдаланиш кўрсаткичлари, биологик ресурслар учун органик массанинг таркиби, маҳсулдорлиги ва тўпланиши кўрсаткичлари, табиий муҳит учун унинг ифлосланиш даражаси кўрсаткичлари белгиланади. Камёб ресурслар учун улардан рационал фойдаланиш, уларни яхшилаш ва муҳофаза қилишни рағбат-

лангириш мақсадларида чеклайдиган тадбирлар белгиланади.

Барча даражаларда режа тадбирлари табиий ресурсларнинг белгиланган ҳолатини халқ хўжалиги миқёсида ва узоқ муддатли истиқболда сақлаб қолиш мақсадларида бир-бирилари билан мувофиқлаштирилади. Булар табиий ресурслардан рационал фойдаланиш, уларни асраш, яхшилаш, муҳофазалаш ва хомашё, чиқиндилардан фойдаланиш даражасини ошириш бўйича тадбирлар мажмуини ишлаб чиқишга асос бўлиб хизмат қилади.

Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришда мақсадли-дастур ёндашувини қўллаш ресурслардан фойдаланиш ва уларни такрор ишлаб чиқаришни мунтазам оптималлаштиришни бўйича амалга оширилган ишларнинг мақсади ва якуний натижалари тўғрисида объектив таассурот олиш имконини беради.

Ресурслар ҳолатини стратегик режалаштириш иқтисодий нуқтаи назардан итератив (қайтариладиган) жараёндир. Табиий ресурсларнинг истиқболдаги аҳоли, ҳолати уларни иқтисодий баҳолашнинг жиддий омил бўлиб, у табиий хўжалик алоқаларининг иқтисодий регулятор (тартибга солувчи) бўлиб хизмат қилади. Табиий ресурслар ҳолатининг истиқболда ўзгариши уларни иқтисодий баҳолашнинг, сўнгра эса табиатни тартибга солувчи тадбирлар самарадорлигининг ўзгаришига олиб келади. Булар, ўз навбатида, табиий ресурслар ҳолатининг башорат кўрсаткичларини ўзгартиради. Шу билан бир қаторда илмий-техника тараққиётининг таъсири остида халқ хўжалигида табиий ресурсларнинг иқтисодий аҳамияти ҳам ўзгаради. Буларнинг ҳаммаси табиий ресурслар ҳолатини башоратлашни иқтисодий баҳолашнинг, улардан фойдаланиш, уларни такрор ишлаб чиқариш самарадорлигининг бир нечта вариантларини ишлаб чиқишни, бу вариантлардан энг мақбулни танлаб олишни талаб қилади.

Табиий ресурсларнинг ҳолати асосан улардан фойдаланиш билан белгиланади. Шу сабабдан табиий-хўжалик алоқаларини тартибга солишнинг асосида улардан фойдаланишни тартибга солиш ётади. Ресурслардан фойдаланиш бўйсунадиган мавқега ёки бўйсуниш аҳамиятига эга, чунки у ресурсларнинг ҳолати, аҳоли билан белгиланади. Шу билан бир қаторда унинг бўйсуниш ҳолати ҳам хомашёдан фойдаланиш нуқтаи назаридан, ҳам табиий ресурсларни яхшилаш ва атроф-муҳитни асрашнинг асосий омил сифатида айнан бир пайтда кўриб чиқишни керак. Булар табиий ресурслардан фойдаланишни мустақил муаммо сифатида ажратишга мажбур қилади. Бу муаммони ресурсларни режалаштириш доирасида ресурсларнинг ҳолатини режалаштириш билан биргаликда ҳал этиш зарур.

Табий ресурслар ҳолатини стратегик режалаштиришнинг асосий мақсади ва мезонлари ва улардан фойдаланиш ўзаро боғлиқ ва ўхшашдир. Табиатдан фойдаланишнинг мақсади табиий ресурслардан бир вақтнинг ўзида мажмуали, энг самарали фойдаланиш, биологик ресурсларни яхшилаш ва атроф-муҳитни асраш ҳисобланади. Бу мақсад куйи даража тизимларида уни олий даражадаги тизимларда амалга оширишни таъминлашни тўла ҳисобга олиши керак. Фойдаланишнинг иқтисодий мезони бўлиб ресурслардан фойдаланишдан энг кўп (максимал) самара йиғиндисини олиш, уларни яхшилаш ва атроф-муҳитни асрашга хизмат қилади.

Стратегик режалаштириш асосан ҳудудий ва тармоқлараро муаммоларни ҳал қилиш билан боғлиқ бўлиб, улар тизимли ёндашувни талаб этади. Стратегик режалаштириш бирламчи асос (маълумотлар) таҳлили натижаларига ва табиатдан фойдаланишнинг самарали усулларини ишлаб чиқишга асосланади.

Стратегик режалаштириш технологияси икки йўналишга эга: 1) табиий ресурсларни эксплуатация қилиш ва хомашёдан фойдаланиш; 2) табиий ресурслардан рационал фойдаланиш, уларни яхшилаш ва муҳофаза қилиш. Бунда ресурслар ҳолатининг ўтган давр учун динамикаси таҳлил қилинади.

Оптималлаштириш стратегик режалаштиришни амалга оширишнинг мақсадли дастур ёндашувига асосланган энг муҳим шаклидир.

Табиатдан фойдаланишни режалаштириш ишлаб чиқаришни режалаштиришнинг ажралмас таркибий қисмидир. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш ва башоратлаш мамлакат ва унинг минтақалари, шунингдек, айрим ресурс турлари бўйича ишлаб чиқилади.

Узоқ муддатли башоратларнинг мажмуа кўрсаткичлари пул билан ёки натура маҳсулотлар билан ифодаланиши мумкин.

Табиий ресурслар ҳолатини стратегик режалаштиришнинг асосий мақсади улардан мажмуавий ва самарали фойдаланиш, биологик ресурсларни яхшилаш, атроф-муҳитни асраш ҳисобланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш қандай асосий хусусиятларга эга?
2. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришга тизимли ёндашув хусусиятларини таърифлаб беринг.
3. Стратегик режалаштиришнинг тузилмасини тушунтиринг.
4. Стратегик режалаштиришнинг технологияси қандай хусусиятларга эга?
5. Стратегик режалаштириш технологиясида қандай асосий кўрсаткичлар асос қилиб олинади?
6. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришда оптималлаштириш қандай роль ўйнайди? Оптималлаштириш нима?
7. Оптималлаштириш қандай амалга оширилади? Унинг асосий кўрсаткичлари ва йўналишларини тушунтиринг.
8. Табиатдан фойдаланишни баъоратлаш ва стратегик режалаштириш қандай муддатларга мўлжалланади ва уларни тузиш нималарга асосланади?
9. Стратегик режалаштириш ва баъоратлаш қандай аҳамиятга эга?
10. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш кўрсаткичларини таърифланг. Унда табиий ресурслар ҳолати қандай ҳисобга олинади?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. -Т.: Адолат, 2002.
3. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использования природных ресурсов в Республике Узбекистан. -Т., 2002.
4. Узбекистан: на пути к устойчивому развитию. Повестка дня на 21 век. -Т., 2002.
5. Чепурных Н.В., Новоселов А.Л. Планирование и прогнозирование природопользования. Учебное пособие. -М.: Интерпракс, 1995.
6. Никаноров А.-М., Хоружая Т.А. Экология. -М., 1999.
7. Реймерс Н.Ф. Природопользования. Словарь-справочник. -М.: Мысль, 1990.
8. Рафиқов А.А. Геоэкологик муаммолар. -Т.: Ўқитувчи, 1997.
9. Стратегическое планирование. Под ред. Э.А. Уткина. Учебник. -М., 1998.

ТАБИЙ РЕСУРСЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ, УЛАРНИ ТАКРОР ИШЛАБ ЧИҚАРИШ БЎЙИЧА ТАДБИРЛАРНИ СТРАТЕГИК РЕЖАЛАШТИРИШ

4.1. Табиий ресурслардан фойдаланиш, уларни такрор ишлаб чиқариш бўйича тадбирларни стратегик режалаштиришга қўйиладиган талаблар

Хомашёдан комплекс ва табиий ресурслардан рационал фойдаланиш, бу ресурсларни асраш, яхшилаш, муҳофазалаш тадбирлари режалаштирилаётган муддатларда уларнинг белгиланган ҳолатига эришишни таъминлаши, ресурслардан фойдаланишни ўз вақтида бир режим ёки стадиядан (босқичдан) бошқасига ўтказишга имкон бериши керак. Бунинг учун тармоқлараро ва ҳудудий мажмуалар доирасида табиатдан фойдаланиш ва табиий ресурсларни такрор ишлаб чиқариш бўйича ишлаб чиқиладиган тадбирлар тизимига асосланиш керак. Бундай тадбирларни стратегик режалаштириш учун табиий, табиий-ҳўжалик ва ҳудудий алоқаларни чуқур ўрганиш ва баҳолаш, ресурсларнинг белгиланган ҳолатига эришишнинг энг самарали йўналишлари, усулларини танлаш талаб қилинади. Бунда фан-техника ютуқларидан фойдаланишни тезлаштириш асосида интенсификациялаш асосий ўринни эгаллайди. Стратегик режалаштириш эса қуйидаги йўналишларга асосланади:

- тадбирлар классификацияси ва уларнинг табиий ресурсларни асраш ва яхшилашдаги, хомашёдан фойдаланиш даражасини оширишдаги ролини баҳолаш;
- тадбирлар тузилмасини ишлаб чиқаришнинг хомашёдан фойдаланиш, табиий ресурсларни муҳофазалаш ва яхшилаш бўйича интенсивлиги билан боғлиқ ҳолда баҳолаш;
- башоратлаш ёки стратегик режалаштириш даври учун тадбирларни, уларнинг ўзгариши, ривожланиши ва жойлашишини таҳлил этиш;
- халқ хўжалигининг якуний натижаларига эришишнинг энг самарали йўллари ва йўналишларини танлаш;
- тадбирлар самарадорлиги ва маҳсулотлар, халқ хўжалиги якуний натижаларини ҳисобга олишни тўғри баҳолаш;
- тадбирларни стратегик режалашни мажмуали, тизимли ёндашувга асосланиб амалга ошириш ва бунда бир тадбирнинг самараси бошқалари бажарилмаганда йўқолиб кетмаслигини таъминлаш;
- тегишли норматив базани ишлаб чиқиш;

- табиий ресурсларнинг белгиланган ҳолатига эришишни тизимли назорат қилиш.

4.2. Стратегик режалаштиришнинг асосий тадбирлари ва уларни амалга ошириш

Стратегик режалаштиришда табиий ресурсларнинг белгиланган ҳолатига эришиш тадбирлари ғоят хилма-хил бўлиб, уларни қуйидаги икки катта гуруҳга бўлиш мумкин: 1) хомашёдан мажмуали фойдаланиш бўйича тадбирлар; 2) табиий ресурслардан рационал фойдаланиш, уларни асраш, яхшилаш ва муҳофаза этиш бўйича тадбирлар.

Бу икки гуруҳ тадбирлар тизими бир-бири билан ўзаро узвий боғланган. Масалан, хомашёдан фойдаланиш даражасини ошириш уларни қазиб олиш ҳажмининг камайишига олиб келади, яъни табиий ресурсларни тежашга сабаб бўлади. Табиий ресурсларни муҳофаза этиш ва яхшилаш бўйича тадбирлар эса хомашёдан фойдаланиш самарадорлигини оширишга олиб келади. Айни пайтда бу тадбирлар тизими гуруҳлари бир-биридан йўналиши, тузилмаси бўйича фарқ қилади, улар турли иқтисодий тизимлар билан боғланган. Шу сабабдан уларни стратегик режалаштиришни алоҳида кўриб чиқиш керак.

Биринчи гуруҳ тадбирлар — хомашёдан мажмуали фойдаланиш — моддий ишлаб чиқариш тармоқларида маҳсулот ишлаб чиқаришни стратегик режалаштириш билан боғланган. Уларни тармоқлараро мажмуалар доирасида стратегик режалаштириш керак, чунки айнан тармоқлараро мажмуалар таркибида хомашёдан фойдаланиш даражасини оширишнинг энг самарали йўналишларини белгилаш ва амалга оширишнинг кўплаб имкониятлари мавжуд. Ҳар бир тармоқлараро мажмуа учун ўзининг тадбирлар тизими бор ва бу тадбирлар тизими умумий классификацияга асосланиб ишлаб чиқилади (I-жадвал).

I-жадвалда ишлаб чиқариш жараёнида хомашё ва чиқиндилардан фойдаланиш даражасини ошириш, маҳсулот истеъмолини жараёнида материалларни тежаш, хомашёдан қайта фойдаланиш бўйича тадбирлар тизими берилган. Улар хомашёдан тўла фойдаланишга ва қазиб олинadиган хомашё ҳажмини ва сарфини яқиний маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида камайтиришга йўналтирилган. Бу тадбирлардан стратегик режалаштиришда улар ўртасидаги ўзаро алоқаларни ҳисобга олган ҳолда фойдаланиш зарур, чунки улардан бири-нинг ҳажми бошқасининг ҳажми камайишига олиб келиши мумкин. Масалан, маҳсулот чиқариш ҳажмининг оширилиши чиқиндилар ҳажмининг камайишига, хомашё сарфлаш мёъърининг пасайиши ва истеъмол жараёнида маҳсулотларни тежаш иккиламчи ресурслар ҳажмининг нисбатан камайишига сабаб бўлади.

Хомашёдан фойдаланиш даражасини ошириш бўйича тадбирларнинг баҳолаш классификацияси (қисқартмалар: а-асосий самара; б-билвосита (қўшимча) самара)

Тадбирларнинг номи	Камайтириш самаралари бўйича				
	материаллар ҳажми	Меҳнат ҳажми	капитал ҳажми	чиқиндиларни чиқариб ташлаш харажатлари	атроф-муҳитга зарар etkazishi
Хомашёдан мажмуъли фойдаланиш					
Ўқдoshi компонентлар утилизацияси очилми кон жинсларини ҳам қўшиб	а	б	б	а	а
Чикиндисиз технологияни жорий этиш	а	б	б	а	а
Маҳсулот чиқариши ошириш (кўпайтириш)					
Компонентларни чиқариб олиш даражасини ошириш	а	б	б	а	б
Материалларни ращонал бичиш	а	б	б	б	б
Хомашёни қайта ишлашнинг янги технологиясини жорий этиш	а	б	б	б	б
Унификацияланган буюмлар ишлаб чиқариш	а	б	б	-	-
Чикиндилардан фойдаланиш даражасини ошириш					
Чикиндиларни тўплани, тарқиб ва сифати бўйича ажратиш	а	б	б	а	а
Чикиндиларни қайта ишлаш бўйича ишлаб чиқаришнинг ривожланиши	а	б	б	а	а
Хомашё ва буюмлар истеъмолни жараёнида тежаш					
Etказиб берилётган хомашёнинг сифатини ошириш	а	б	б	-	-
Спецификацияланган (тасвифланган) буюмларни etказиб бериш	а	б	б	-	-
Материаллар ва буюмларнинг истеъмол хусусиятларини яхшилаш	а	а	а	-	-
Буюмлар хизмати муддатини узайтириш	а	а	а	-	-
Хомашё ва буюмлардан иккиламчи фойдаланиш					
Иккиламчи хомашёни алоҳида тўплани ва қайта ишлаш	а	б	б	-	а
Буюмларни йиғиш ва улардан қайта фойдаланиш	а	а	а	б	б
Истеъмол чикиндиларини мажмуъ қайта ишлаш	а	б	б	-	а

Тадбирлар классификациясини ишлаб чиқиш жараёнида улар маҳсулотларнинг ҳажми, меҳнат ҳажми, капитал ҳажмига таъсири бўйича баҳоланади, шунингдек, бундай баҳолаш чикиндиларни чиқариб ташлаш харажатлари ва атроф-муҳитга зарар etkazishi бўйича ҳам амалга оширилади. Бу хусусиятлар тадбирлардан энг самаралисини

танлаб олиш имконини беради. Бундан ташқари ушбу классификация уларнинг тузилма ва жойлашшини, хомашёдан фойдаланиш даражаси, тармоқлараро мажмуада ишлаб чиқаришнинг интенсивлиги ва самарадорлиги билан алоқаларини ўрганиш имкониятини яратади. Бу алоқалар хомашёдан фойдаланиш даражасини ошириш бўйича узок муддатли башоратлашга асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Табиий ресурслардан рационал фойдаланиш, уларни муҳофаза қилиш ва яхшилашдан олинадиган маҳсулотлар ўзининг таркиби бўйича мураккаб бўлган, халқ хўжалигининг алоҳида маҳсулот тури ҳисобланади. Унинг асосини ресурсларни асраш ёки яхшилаш самараси ташкил этади. Бу маҳсулотлар бевосита товар шаклига эга бўлмайди ва улардан фойдаланиш халқ хўжалигининг бошқа тармоқларида ўзига хос самара беради.

4.3. Хомашёдан фойдаланиш ва табиат муҳофазаси тадбирларини стратегик режалаштириш

Кўйи даражада хомашёдан фойдаланиш тадбирларини стратегик режалаштириш олий (юқори) даража тизимларида хомашёдан юқори даражада фойдаланишни таъминлашга йўналтирилиши керак. Бошқача айтганда, корхоналар ва тармоқларда тадбирларни стратегик режалаштириш тармоқлараро мажмуаларда хомашёдан фойдаланиш даражасини оширишга йўналтирилиши лозим. Шу нуқтаи назардан чиқиндисиз технологияни жорий этиш, хомашё сифати ва маҳсулот чиқариш ҳажминини ошириш, шунингдек, асосий хомашёнинг ўрнини босадиган чиқиндилардан фойдаланиш бўйича амалга ошириладиган тадбирлар энг кўп самара беради. Турли тадбирлар тури ва ҳажми бўйича шуларга мос тушадиган харажатларни талаб қилади, уларни стратегик режалаштириш эса турли тизимлар доирасида амалга оширилиши лозим. Масалан, чиқиндиларни қайта ишлаш бўйича ишлаб чиқариш кўп капитал қўйилмаларини талаб қилади ва шу сабабдан тармоқлараро мажмуалар доирасида режалаштирилиши лозим; маҳсулот ва хомашё сифатини ошириш бўйича ўтказиладиган тадбирлар камроқ харажат талаб қилади ва тармоқлар доирасида режалаштирилиши лозим; маҳсулот чиқишини кўпайтириш бўйича тадбирлар асосан корхоналарда режалаштирилиши ва жорий сарф-харажатлар ҳисобига амалга оширилиши керак.

Тадбирларни стратегик режалаштириш мажмуали режалаштириш асосида амалга оширилиши лозим. Бундай режалаштириш хомашёни қайта ишлаш ёки маҳсулот истеъмолининг бир босқичида эришилган самараларни уларнинг бошқа босқичи-

чида йўқотилмаслигини таъминлашга йўналтирилиши керак. Масалан, спецификацияланмаган (таснифланмаган) яримфабрикатларни ишлаб чиқариш кўп ҳолларда хомашёни тежаш бўйича барча харажатлар ва ишларни йўққа чиқаради, чунки у навбатдаги босқичда материалларни кўп сарфлашга олиб келади. Шунинг учун хомашёни қайта ишлашнинг барча босқичларида шундай буюмларни ишлаб чиқаришни режалаштириш керакки, улардан фойдаланишнинг навбатдаги босқичда материалларни тежаш, маҳсулот сифатини яхшилаш имкониятлари таъминлансин. Бунда буюмлар сифати ва харидорбоплиги алоҳида аҳамиятга эга. Яримфабрикатлар сифатининг пастлиги ортиқча материаллар ва меҳнатни бекорга сарфлашга олиб келади, харажатлар эса ишлаб чиқаришнинг навбатдаги ҳар бир босқичида ошиб боради. Шунинг учун хомашёни қайта ишлашнинг ҳар бир янги босқичига ўтиш давомида маҳсулот сифати ҳам яхшиланиб бориши керак. Булар тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ҳам тааллуқли бўлиб, уларнинг юқори сифати халқ хўжалигида моддий харажатлар ва таъмирлашга сарфларнинг камайишига олиб келади.

Хомашёдан мажмуали фойдаланиш бўйича тадбирлар уларни ўтган даврлар бўйича таҳлил қилишга ва хомашёни қазиб олиш ва улардан тармоқлараро мажмуаларда якуний маҳсулот ишлаб чиқариш учун фойдаланишда белгиланган даражага эришишнинг энг самарали йўлини танлашга асосланади. Бундай таҳлил тармоқлараро ва ҳудудий жиҳатдан хомашё ва чиқиндилардан фойдаланиш даражаси, меъёрий ва самарадорлигининг ўзгаришига боғлиқ ҳолда амалга оширилади. Таҳлил жараёнида хомашёдан фойдаланишда эришилган даража илмий-техника тараққиёти, бозор талаби, хомашё сарфи ва чиқиндилардан фойдаланишнинг прогрессив меъёрларини қўллаш бўйича мамлакатдаги ва хорижий илғор тажрибалар билан таққосланади. Шуларга асосланиб, тадбирларнинг асосий йўналишлари белгиланади ва танланади.

Стратегик режа тадбирлари тармоқлараро, тармоқлар ва ҳудудий миқёсда тузилади. Бунда якуний натижалар баҳоланади ва баҳолашда унинг кўрсаткичлари бўлиб натурал ифодаларда барча маҳсулотни ишлаб чиқариш, пул ифодасида эса хомашё бирлигига соф маҳсулот ишлаб чиқариш хизмат қилади.

Қўйилган мақсад ва муддатларга боғлиқ ҳолда стратегик режалаштиришнинг турли усуллари қўлланилади. Узоқ муддатли башоратлаш ва стратегик режалаштиришда тадбирлар ҳажми хомашёдан фойдаланишни 50-100 йилгача даврдаги материаллари асосида белгиланади ёки улар иқтисодий-статистик

моделлардан фойдаланишга асосланиб тузилади. Иқтисодий-статистик моделларда, масалан, тармоқлараро мажмуаларда тадбирлар тузилмаси ишлаб чиқаришнинг интенсивлиги ва самарадорлиги билан боғлиқ ҳолда ишлаб чиқилади. Режалаштири-лаётган давр учун тадбирлар ҳажми хомашё, чиқиндилар, шу-нингдек, иккиламчи материаллар ресурсларидан фойдаланиш даражасини ошириш бўйича хомашё ва чиқиндиларни сарф-лаш ҳисоблари балансларига ва тадбирлар самарадорлигига, бозор талабларига асосланиб белгиланади.

Хомашёдан фойдаланиш даражасини оширишнинг энг самарали йўналишларини танлашда тадбирлар самарадорлиги-ни тўғри аниқлаш катта аҳамиятга эга. Халқ хўжалиги бўйича тадбирлар самарадорлиги хомашёни қазиб олиш ва қайта иш-лашда материал ҳажми, капитал ва жорий харажатларни, ат-роф-муҳитга зарарни камайтириш бўйича аниқланади. Бунда, шунингдек, ишлаб чиқаришни чиқиндилардан фойдаланган ҳолда ривожлантиришдан олинган ижтимоий самара ҳам ҳисобга олинади. Умуман, режалаштирилаётган тадбирлар самарадор-лиги ишлаб чиқариш, табиий ва ижтимоий тизимларнинг мақ-садга мувофиқ ишлаб туриши бўйича таъсирини тўла ҳисобга олишга асосланиб белгиланади.

Амалиётда тадбирлар самарадорлиги бозор конъюктура-сини ҳам ҳисобга олиб, уларнинг маҳсулот ишлаб чиқариш са-марадорлигига таъсири бўйича аниқланиши мумкин. Бунда са-марадорлик жонли меҳнат самарасининг моддийлаштирилган меҳнат сарфларига нисбати орқали ифодаланади. Уни қуйида-ги формулада кўрсатиш мумкин:

$$P = [(B - T) / \Phi] 100$$

Бунда: P- маҳсулот ишлаб чиқаришнинг рентабеллиги %; B-маҳсулот баҳоси, сўм; T-маҳсулот таннари, сўм; Φ -ушбу маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун зарур ишлаб чиқариш фондлари, сўм.

Чиқиндилардан маҳсулот ишлаб чиқаришни ташкил қилиш-да хомашёдан фойдаланиш даражасини ошириш бўйича тадбир-лар самарадорлиги ишлаб чиқаришнинг рентабеллиги билан, бо-шқа тадбирлар эса уларнинг ўзгариши бўйича аниқланади.

Юқорида берилган формулани унча мураккаб бўлмаган ўзгартириш асосида қуйидаги нисбатни олиш мумкин:

$$P = \Phi (1 - x) = (y - M.к) t$$

Бунда: P-ишлаб чиқаришнинг рентабеллиги;

Ф-фонд унумдорлиги товар маҳсулот ҳажмининг ишлаб чиқариш фондларига нисбати сифатида;

Х-бир сўмлик товар маҳсулотга харажатлар;

у-меҳнат унумдорлиги ёки битта ишловчига маҳсулот ҳажми;

М-битта ишловчига ўртача йиллик меҳнат ҳақи, сўм;

К-моддий харажатлар коэффиценти маҳсулот таннархининг иш ҳақига нисбати сифатида;

Қ - меҳнатнинг фондлар билан таъминланиши (қуролланиши) ёки ишлаб чиқариш фондлари қийматининг ишловчилар сонига нисбати, сўм. Бу нисбат ишлаб чиқариш самарадорлиги омилларининг натижавий кўрсаткичи рентабеллик билан боғлиқлигини кўрсатади. Бу кўрсаткичлар тизими режалаштирилаётган тадбирларни улар самарадорлигининг турли жиҳатларини таърифловчи омиллар бўйича баҳолаш имконини беради.

Тадбирлар самарадорлигини фақат харажат ва натижаларни тўғри аниқлаш орқали ишончли баҳолаш мумкин. Бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулот баҳосини аниқлаш жуда мураккаб муаммодир. Бунда биринчи навбатда жаҳон бозори конъюнктураси ва унинг ғоят ўзгарувчанлигини ҳар томонлама ҳисобга олиш талаб қилинади. Айнан шу ҳолат маҳсулотларнинг рақобатбардошлигини белгилаб беради. Шу билан бир қаторда жаҳон бозори баҳоларини башоратлаш ғоят мураккаб муаммодир. Лекин маҳсулотлар баҳосини аниқлаш тадбирларни истиқболда стратегик режалаштиришнинг муҳим омиллари қаторига киради. Маълумки, корхоналар даражасида маҳсулотларга баҳолар уларни ишлаб чиқариш харажатлари ва табиий ресурсларга харажатларга асосланиб аниқланади.

Табиий ресурслардан рационал фойдаланиш, бу ресурсларни асраш, яхшилаш, муҳофазалаш тадбирларини стратегик режалаштириш уларни ресурсларга таъсирининг йўналиши, натижалари, давомийлиги ва самарадорлиги бўйича классификациялашга асосланиши керак. Шу асосда ресурсларнинг тузилмаси ва жойлашиши ўрганилади, тадбирларни ўтказиш ва уларнинг самарадорлиги нормативлари ишлаб чиқилади, яқуний халқ хўжалиги натижалари белгиланади.

Тадбирлар ҳажмини яқин муддатлар учун режалаштириш уларнинг нормативларини ишлаб чиқишни талаб қилади. Нормативлар табиий ресурсларда табиий алоқаларни тартибга солиш, шунингдек, тадбирларни амалга оширишга мўлжалланган қувватлардан рационал фойдаланиш заруратини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилади.

Қисқача хулосалар

Стратегик режалаштиришга қўйиладиган асосий талаблар табиий, табиий-хўжалик ва ҳудудий алоқаларни чуқур ўрганиш ва баҳолаш, ресурсларнинг белгиланган ҳолатига эришишнинг энг самарали йўналиш ва усулларини танлаш билан узвий боғлиқдир.

Стратегик режалаштиришнинг асосий тадбирларини асосан қуйидаги икки гуруҳга бўлиш мумкин: 1) хомашёдан мажмуали фойдаланиш бўйича тадбирлар; 2) табиий ресурслардан рационал фойдаланиш, уларни асраш, яхшилаш ва муҳофаза-лаш бўйича тадбирлар.

Хомашёдан фойдаланиш даражасини ошириш тадбирларини баҳолаш қуйидаги йўналишда классификацияланади: 1) хомашёдан мажмуа фойдаланиш; 2) маҳсулот ишлаб чиқаришни ошириш (кўпайтириш); 3) чиқиндилардан фойдаланиш даражасини ошириш; 4) хомашё ва буюмлар истеъмолни жараёнида тежаш; 5) хомашё ва буюмлардан иккиламчи фойдаланиш. Буларнинг ҳар бири ўзига хос кўрсаткичларга эга.

Стратегик режалаштиришда асосий эътибор хомашёдан фойдаланиш даражасини оширишга қаратилади. Бунда чиқиндисиз технологияни жорий этиш ва чиқиндилардан мажмуали фойдаланиш тадбирлари энг кўп самара беради.

Хомашёдан комплекс фойдаланиш тадбирлари илмий техника тараққиёти, бозор талаби, хомашё сарфи ва чиқиндилардан фойдаланишнинг оптимал меъёрларига асосланиб ишлаб чиқилади.

Стратегик режалар тармоқлараро, тармоқ ва ҳудудий миқёсларда тузилади. Бунда турли усуллар қўлланилади.

Тадбирлар самарадорлигини харажат ва натижаларни тўғри аниқлаш орқали ишончли баҳолаш мумкин. Бунда жаҳон бозори конъюнктураси ва унинг тез ўзгариши ҳар томонлама ҳисобга олиниши керак.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Табиий ресурслардан фойдаланиш, уларни такрор ишлаб чиқариш бўйича тадбирларни стратегик режалаштиришга қандай талаб қўйилади?

2. Хомашёдан мажмуали фойдаланиш тадбирларини стратегик режалаштиришнинг мазмуни ва моҳиятини таърифланг.

3. Табиий ресурслардан рационал фойдаланиш, уларни асраш, яхшилаш, муҳофазалаш тадбирларини стратегик режалаштиришга қандай талаблар қўйилади?

4. Хомашёдан фойдаланиш даражасини ошириш бўйича тадбирларни баҳолаш классификацияси қандай тузилади?

5. Хомашёдан фойдаланиш тадбирлари классификациясидан стратегик режалаштиришда фойдаланиш йўналишларини тушунтиринг.

6. Хомашёдан фойдаланиш тадбирларини стратегик режалаштириш хусусиятларини таърифланг.

7. Стратегик режалаштиришда тадбирлар самарадорлиги қандай аниқланади?

8. Табиий ресурслардан рационал фойдаланиш, уларни асраш, яхшилаш, муҳофазалаш тадбирларини стратегик режалаштириш хусусиятларини тушунтиринг.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.

2. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. -Т.: Адолат, 2002.

3. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использования природных ресурсов в Республике Узбекистан. -Т., 2002.

4. Узбекистан: на пути к устойчивому развитию. Повестка дня на 21 век. -Т., 2002.

5. Чепурных Н.В., Новоселов А.Л. Планирование и прогнозирование природопользования. Учебное пособие. -М.: Интерпракс, 1995.

6. Рыночные услуги управления окружающей средой. Учебное пособие. -М., 2002.

7. Мониторинг природы в бассейне Аральского моря. -Т.: Гидрометеиздат, 1991.

ТАБИАТ КОМПОНЕНТЛАРИНИ СТРАТЕГИК РЕЖАЛАШТИРИШ

5.1. Табиат компонентлари стратегик режалаштириш объекти

Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш бир томондан, атроф табиий муҳит ҳолатини ҳар томонлама баҳолашга, бошқа томондан эса, унинг айрим компонентлари ресурсларини (атмосфера, сув, ер, ўсимлик, ҳайвонот олами, минерал хомашё ресурслари) баҳолашга ва улардан халқ хўжалигида фойдаланишга, уларни муҳофазалашга асосланади. Бу жараёнда мамлакатнинг табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни амалга ошириш учун моддий, меҳнат ва молиявий ресурсларини ажратиш имкониятлари ҳам ҳар томонлама ҳисобга олиниши керак.

Мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши иқтисодиёт ва ижтимоий соҳаларнинг атроф табиий муҳит ва унинг компонентлари билан доимий ўзаро таъсири ва ўзаро алоқаларисиз амалга ошмайди. Иқтисодиёт ва ижтимоий соҳалар табиий ресурсларнинг исътисмотчиси ҳисобланади. Табиий ресурслар ролининг умумий стратегик режалаштиришда ошиб бориши ва табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш эса унинг муҳим йўналишига айланганлиги, уларнинг умумий мақсади бирламчилиги билан белгиланади. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришнинг асосий мақсади табиатдан ва унинг компонентлари ресурсларидан хўжаликнинг барча тармоқларида мақсадга мувофиқ фойдаланиш ва уларнинг зарарли таъсирини энг кам даражага туширишга, табиатнинг ўз-ўзини тиклаши ва такрорий ишлаб чиқариши хусиятларини ривожлантиришдан иборатдир.

Табиат компоненти ресурслари ҳолатини баҳолашнинг асосий мезони ер, сув, ҳаво, ўсимлик, ҳайвонот олами ва минерал хомашё ресурсларининг табиий ресурс потенциали (салоҳияти), уларнинг ўзгариши тенденциялари ҳисобланади.

Табиат компоненти ресурслари моддий ишлаб чиқаришнинг қатор тармоқлари учун меҳнат предмети ва ишлаб чиқариш воситаси бўлиб хизмат қилади (қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги, балиқчилик, овчилик ва бошқалар).

Аҳоли яшashi, меҳнат қилиши ва дам олишининг табиий шароити яшаш манзиллари (қишлоқлар, посёлкалар, шаҳарлар) табиий муҳити аҳолини характерлайдиган кўрсаткичлар орқа-

ли баҳоланади. Шаҳарлар табиий муҳитига ва аҳоли яшаш шароитига ишлаб чиқаришнинг тўпланиши (концентрация), транспорт ва коммунал хўжалигининг ривожланиши салбий таъсир кўрсатади. Шаҳарлар табиий муҳитининг энг муҳим кўрсаткичларига қуйидагилар киради: атмосфера ҳавосининг тозаллиги, ички шаҳар сув ҳавзаларининг тозаллиги, шаҳар ҳудудининг умумий санитария ҳолати, ички шаҳар ва шаҳар атрофи ўрмонлари ва яшил зоналарининг мавжудлиги ва бошқалар.

Саноат корхоналарининг жойлашиши ва ишлаши уларнинг табиий ресурслар билан таъминланишини ифодаловчи кўрсаткичлар билан баҳоланади. Булар қаторига қуйидаги кўрсаткичлар киради: сув билан таъминланиши, технологик мақсадлар учун сув ва ҳавони тайёрлаш харажатлари, иш жойларига тоза ҳавони етказиб бериш харажатлари ва бошқалар.

Ноёб табиий объектлар, камёб ва йўқолиш хавфи остида турган ўсимлик ва ҳайвонот турлари натурал кўрсаткичларда баҳоланади. Бундай кўрсаткичларга қўриқхона, буюртма, табиий боғлар ва алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар майдонлари, ноёб ва йўқолиб бораётган ўсимлик ва ҳайвонот турлар сонини тиклаш, уларни жойлаштириш, такрор ишлаб чиқариш ва бошқаларга оид кўрсаткичлар киради.

5.2. Табиат компонентларини стратегик режалаштиришда тавсия қилинадиган тадбирлар

Табиат компонентларини асраш, яхшилаш, муҳофаза қилиш соҳасидаги амалий тадбирлар давлат стратегик режалаштириш объектлари ҳисобланади. Табиат компонентларидан рационал фойдаланиш ва уларни муҳофазалашнинг барча амалий тадбирларини шартли равишда қуйидаги тўртта гуруҳга ажратиш мумкин:

- табиат компонентлари ресурсларидан рационал фойдаланиш, уларни асраш, тиклаш, такрор ишлаб чиқариш ва муҳофазалаш тадбирлари;
- табиат компонентларига саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, аҳоли яшаш манзиллари, коммунал хўжалигининг салбий таъсирини камайтириш бўйича тадбирлар;
- аҳоли яшаш манзиллари, биринчи навбатда шаҳарларнинг атроф-муҳитини муҳофаза қилиш, соғламлаштириш, яхшилаш бўйича тадбирлар;
- ноёб табиий объектлар, камёб ва йўқолиб бораётган ўсимлик ва ҳайвонот турларини муҳофазалаш, қўриқхоналар, табиий боғлар барпо этиш.

Табиат компонентлари ресурсларини тиклаш, такрор ишлаб чиқариш ва муҳофазалаш тадбирларига қуйидагилар киради: тупроқ мелиорациясининг барча турлари (суғориш, яйловларни сув билан таъминлаш), сув ва шамол эрозияси, тупроқнинг иккиламчи шўрланишига қарши кўрашиш, қишлоқ хўжаликги ерларини селлардан ҳимоялаш; дарёлар сувини тартибга солиш ва сув омборлари барпо этиш, каналлар қуриш; ўрмон хўжалигини ривожлантириш; балиқчиликни ривожлантириш, фойдали ҳайвонот оламини кўпайтириш ва бошқалар.

Саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, шаҳарлар, ва бошқа аҳоли яшаш манзиллари коммунал хўжалигининг зарарли таъсирини камайтириш бўйича тадбирлар энг аввало, корхоналар ва объектларни рационал жойлаштириш, уларнинг ҳаддан ташқари юқори даражада тўпланишига йўл қўймастикка йўналтирилиши керак. Шунингдек, ишлаб чиқариш жараёнларининг технологик чизмаларини ҳавони, сув ҳавзаларини, тупроқни қаттиқ, суюқ ва газсимон чиқиндилар билан ифлосланишни камайтирадиган йўналишда такомиллаштириш бўйича тадбирлар муҳим аҳамиятга эга.

Тоғ бойитиш фабрикалари, заводларининг шламлари, чиқиндилари, металлургия шлаклари ва бошқа қаттиқ чиқиндиларни иккиламчи қайта ишлаш ва улардан қурилиш материаллари сифатида фойдаланиш керак. Ҳозирги пайтда оқар дарё сувларини минерал ўғитлар, захарли химикатлар, чорва фермаларининг чиқиндилари билан ифлосланиши муҳим муаммага айланган. Бунда сув ҳавзаларида сув муҳофазаси зоналарини барпо этиш, чиқиндиларни зарарсизлантирадиган иншоотларни қуриш муҳим аҳамиятга эга.

Автомобилларнинг зарарли газларини ҳавога чиқаришини камайтириш мақсадида двигателларни такомиллаштириш, ёқилғи сифатини яхшилаш, иссиқлик электр станцияларини табиий газга ўтказиш, ахлатларни қайта ишлайдиган заводларни қуриш ва бошқа тадбирларни амалга ошириш керак.

Шаҳар табиий муҳитининг ҳолатини яхшилаш фақат саноат, транспорт, коммунал хўжалигида амалга оширилаётган тадбирларгагина боғлиқ бўлиб қолмай, балки меъморчилик-режалаштириш, саноат майдончалари ва уй-жой кварталлари ўртасида санитария-муҳофаза зоналарини барпо этиш, шаҳар ҳудудини кўкаламзорлаштириш, шаҳар ички сув ҳавзаларини тозалаш ва бошқа тадбирларни амалга ошириш билан ҳам узвий боғлиқдир.

Ноёб табиий объектлар, камёб ва йўқолиб кетиш ҳавфи остида қолган ўсимлик ва ҳайвонларни муҳофаза қилиш илмий

асосланган алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар тизимини барпо этиш тадбирларини амалга ошириш орқали ҳал этилади.

Таърифланган тадбирлар билан бир қаторда табиат муҳофазасида табиий ресурслардан рационал фойдаланиш, маҳсулот бирлигига сарфланган табиий ресурслар ҳажмини камайтириш катта аҳамиятга эга. Табиат компоненти ресурсларидан фойдаланишни такомиллаштиришнинг стратегик режалаштиришда ҳисобга олиш зарур бўлган энг муҳим йўналишларига қуйидагилар киради: тоза сув сарфини саноат корхоналарида айланма ва қайта фойдаланиш тизимини жорий этиш, сувдан тўловли фойдаланиш асосида камайтириш; ер остидан фойдали қазилма бойликларини тўла қазиб олиш, чиқиндилардан тўла фойдаланиш, рудани қайта ишлашда исрофгарчиликни камайтириш; тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқаришда материалларни кўп сарфлаш ҳолларини камайтириш ва бошқалар.

5.3. Табиат компонентларидан фойдаланиш, уларни муҳофазалашни стратегик режалаштириш

Дунёнинг кўпгина мамлакатларида, шу жумладан, Ўзбекистонда ҳам XX асрнинг охири XXI асрнинг бошида табиий ресурсларни иқтисодий ва ижтимоий истеъмолини оширишга боғлиқ ҳолда табиатдан фойдаланишнинг икки глобал муаммоси — кўпчилик табиий ресурс турларининг камайтириши, тамом бўлиши ва атроф табиий муҳит сифатининг доимий камайтириши бориши кескинлашди. Шу сабабдан табиатдан фойдаланиш атроф табиий муҳитни муҳофаза этиш тадбирларини ишлаб чиқиб, уларни амалга ошириш долзарб муаммога айланди. Бу муаммолар ечими табиий ресурсларни стратегик режалаштириш ва башоратлашга, бунда иқтисодиёт ва ижтимоий соҳаларнинг табиий ресурсларга эҳтиёжини таъминлашга асосланиши керак.

Табиат компоненти ва унинг ресурслари ҳисобланган ер, сув, ҳаво, ўсимлик, ҳайвонот олами, фойдали қазилмаларни стратегик режалаштириш муаммоларини кўриб чиқамиз.

Ердан фойдаланиш ва уни муҳофазалашни стратегик режалаштиришда ернинг чекланганлиги, унинг энг кўп истеъмоли қилинадиган ресурслиги, ер фондини асраш ва муҳофазалаш, тупроқнинг унумдорлигини қўллаб-қувватлаш ва яхшилаш, унинг емирилишига йўл қўймаслик зарурати ва бошқалар тўла ҳисобга олинishi керак.

Ернинг энг йирик истеъмоличилари қишлоқ ва ўрмон хўжалиги, капитал қурилиш ва ижтимоий соҳа тармоқлари ҳисоб-

ланади. Ерни стратегик режалаштиришнинг асосий кўрсаткичи ер майдонининг умумий ҳажми бўлиб, у ерни истеъмол қилиш характерига боғлиқ ҳолда қуйидагиларга бўлинади: а) қишлоқ хўжалиги ерлари; б) қишлоқ хўжалигидан бошқа мақсадларда фойдаланиладиган ерлар; в) яроқсиз, фойдаланилмайдиган ерлар. Стратегик режалаштиришда ушбу уч турдаги ерлар ўрта-сидаги нисбатнинг ўзгариши, уларнинг бир турдан бошқасига трансформацияси ишлаб чиқилади. Қишлоқ хўжалиги ерлари таркибида экинзор (ҳайдалган ерлар), яйлов, боғлар ва узумзорлар, томорқалар майдони ва бошқалар, уларнинг ўзгариши режалаштирилади. Қишлоқ хўжалигидан бошқа мақсадларда фойдаланиладиган ерлар таркибида саноат, транспорт, ижтимоий соҳа, капитал қурилиш ерлари майдонлари режалаштирилади. Фойдаланилмайдиган ерлар таркибига қумлар, ботқоқликлар, тошлоқ участкалар, ноқулай рельефли ерлар ва бошқалар киради. Уларнинг яроқли ерларга трансформацияси режалаштирилади. Ҳайдаладиган ерлар (экинзорлар) яйлов сифатида фойдаланишга, тоғ-кон саноатида фойдаланиладиган ерлар капитал қурилишга берилиши ва бошқа шунга ўхшаш ўзгаришлар содир бўлиши мумкин.

Ерлар қисман такрор ишлаб чиқариладиган ва тикланадиган ресурслардир. Унинг такрор ишлаб чиқарилиши сифатини оширишнинг реал имкониятлари борлигида намоян бўлади. Стратегик режалаштиришда ер ресурсларининг истиқболдаги кўрсаткичлари суғориш, яйловларни сув билан таъминлаш, ер устини текислаш (планировка), террасалаш, ўғитдан фойдаланиш, тупроққа ишлов берувчи технологиясини такомиллаштириш (алмашлаб экиш ва бошқалар), рекультивация, эрозияга қарши кўраш тадбирлари ва бошқалар билан белгиланади. Ердан фойдаланишда унинг сифатини оширишнинг барча имкониятлари ишга туширилганда ерни такрор ишлаб чиқариш коэффициенти ҳамиша бир бутундан (1,0) ортиқ бўлиши таъминланади.

Сув ресурсларидан рационал фойдаланиш ва уларни муҳофазалашни стратегик режалаштиришнинг асосий вазифаси халқ хўжалиги ва аҳолининг сувга эҳтиёжини тўла таъминлаш мақсадида уларнинг истеъмолга яроқлилиқ ҳолатини аераб қолиш ва қўллаб-қувватлаш, сувни такрор табиий ишлаб чиқаришдан иборат. Режалаштиришнинг асосини сув ресурси ва уни сарфлаш қисмларидан иборат бўлган сув хўжалиги баланси белгилайди. Балансининг ресурс қисмида сув ресурсларининг барча тури - дарёларнинг табиий оқими, сув омборларидан олинadиган сув, ер ости сувлари, оқава (қайтарма) сувлар ҳисобга олинади. Балансининг сарфлаш қисмида истеъмолчилар бўйича

сувга эҳтиёж кўрсатилади. Бунда сув оқимларининг йиллар бўйича ўзгарувчанлиги ва унинг зарур ҳажмини экологик, санитария-гигиена талаблари учун, гидро-энергетика, транспорт, балиқ хўжалиги эҳтиёжлари учун сақлаб қолиш кўрсатилади. Сув хўжалиги баланси сув ҳавзалари бўйича сувнинг старлиги ёки етишмаслигини аниқлашга, халқ хўжалигининг сувга эҳтиёжини таъминлаш тадбирларини белгилаш имконини беради. Режада сувдан рационал фойдаланиш, уни истасъмолчилар ўртасида илмий асосланган ҳолда тақсимлаш кўрсатилиши керак.

Сув бўйича стратегик режалаштиришда қуйидагилар ҳар томонлама ҳисобга олиниши керак. Бошқа табиий ресурсларга нисбатан сувдан рационал фойдаланиш муаммоси ғоят кескинлиги билан ажралиб туради. Ифлосланишнинг миқёслари ва кўпчилиги бўйича сув ресурслари салбий антропоген таъсирга энг кўп учраган ресурсдир. Бунинг сабаблари қуйидагилар ҳисобланади: 1) сувнинг алоҳида физик хусусиятга эгаллиги: унинг суяқ ҳолати, оқиши, турли моддаларнинг эритувчанлиги ва бошқалар; 2) хўжаликда фойдаланилган ва ифлосланган сувлар, одатда, сув ҳавзаларига қайтадан оқизилади, зарарли чиқиндилар турли йўллар билан сувни ифлослантиради; 3) сув ер каби энг кўп истасъмол қилинадиган табиий ресурсдир. Сув кўп миқдорда иқтисодиётнинг турли тармоқлари (қишлоқ хўжалиги, металлургия, кимё, целлюлоза-қоғоз саноати, энергетика, ижтимоий соҳа тармоқлари) томонидан истасъмол қилинади. Оқибатда сувнинг сифати ва миқдор камайиши реал хавф-хатарга айланди.

Сув ресурсларини стратегик режалаштиришнинг энг муҳим кўрсаткичларига қуйидагилар киради:

- мамлакат ва унинг минтақалари бўйича мавжуд сув ресурсларининг ҳажми;
- сув истасъмоллиги ҳажми;
- сув ҳавзаларига ташлаб юборилаётган ифлосланган сув ҳажми;
- тозаланган сув ҳажми;
- сув манбалари ҳолатининг сифат кўрсаткичлари динамикаси ва бошқалар.

Режалаштириш ҳисоблари, тадбирларни асослаб бериш учун норматив-омиллар, иқтисодий-математик, баланс усулларидан кенг фойдаланилади.

Ҳисобларни иқтисодиёт, ижтимоий соҳаларнинг сув ресурсларига эҳтиёжини асослаб беришдан бошлаш мақсадга мувофиқ. Бу кўрсаткичлар миқдорига моддий ишлаб чиқариш тармоқларида, ижтимоий соҳаларда хўжалик фаолиятининг миқёслари, аҳоли сони ва бошқалар таъсир кўрсатади. Режалашти-

риш ҳисобларида, шунингдек, мукамаллашган техника ва технология, айланма сув таъминоти тизимидан фойдаланишни жорий этиш ҳисобига сув истеъмолини камайиши эҳтимolini ҳам ҳисобга олиш керак.

Сув сарфини камайтириш имкониятларини аниқлаш ва мавжуд захиралардан фойдаланишнинг долзарблиги шу билан белгиланадики, Ўзбекистонда сувдан фойдаланишда нормативларга нисбатан кўп сув истеъмол қилиш кенг тарқалган. Сув ресурсларига эҳтиёж ер усти (дарё) ва ер ости сувлари захиралари ҳисобига таъминланади. Стратегик режаларни ишлаб чиқишда сув истеъмолининг бу икки манба сув ресурсларидан фойдаланиш алоҳида белгиланади. Сув истеъмолининг барча омиллари аниқланиб, ҳисобга олингандан кейин истиқболда сув истеъмолининг рационал меъёрлари миқдори асосланади. Иқтисодиёт тармоқлари ва ижтимоий соҳалар учун сув сарфининг технологик меъёрлари ва аҳоли жон бошига сув истеъмоли меъёрлари белгиланади. Стратегик режада халқ хўжалиги тармоқларида сув истеъмоли ҳажми башоратлари қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$B_n = \sum H_{1, \dots, n} \times X_{1, \dots, n}$$

Бунда: B_n — иқтисодиёт тармоқлари ва ижтимоий соҳада сув истеъмоли ҳажми башоратлари;

$H_{1, \dots, n}$ — ишлаб чиқарилган маҳсулот, хизмат бирлиги учун сув истеъмолининг технологик меъёри;

$X_{1, \dots, n}$ — халқ хўжалиги тармоқларида маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизмат ҳажмининг башоратлари;

n - ҳисобларда ҳисобга олинаётган тармоқлар сони.

Аҳолининг сувга эҳтиёжлари башорати аҳоли жон бошига сув истеъмоли меъёрини башорат қилинаётган аҳоли сонига нисбатан ҳисоблаб чиқилади. Бунда шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг сув истеъмоли алоҳида ҳисобланади, чунки аҳоли жон бошига сув истеъмоли шаҳарларда қишлоққа нисбатан анча кўпроқдир.

Ер усти сувлари ҳисобларида сув тозалаш иншоотларининг ишлаши натижалари, ер ости сувлари ҳисобларида эса геология-разведка ташкилотларининг ер ости сувларини қидириш, разведка қилиш фаолияти натижалари ҳисобга олинади.

Мавжуд сув ресурслари ҳажми ва уларга эҳтиёжлар башорати ҳисобларидан кейин мамлакат ва унинг минтақалари бўйича сув баланслари башоратлари ишлаб чиқилади. Ушбу балансларда сув истеъмоли, сув сифати ва миқдори таърифнинг ди-

намикаси, мавжуд сув ҳажми ва унинг истеъмол нисбати акс эттирилади, мамлакатда ва минтақаларда этишмаслиги аниқланади. Бу ахборот стратегик режалаштиришга асос бўлади ва улардан иқтисодиёт тармоқлари ва ижтимоий соҳанинг ривожланиши, уларнинг мамлакат ҳудудида жойлашиши, аҳоли миграцияси башоратлари ва бошқа мақсадларда фойдаланилади.

Саноат, қишлоқ хўжалиги, коммунал хўжалиги ва тармоқларда сув истеъмолини меъёрлари ва ишлаб чиқариш ҳажми ёки сув истеъмолчилари сони (масалан, аҳоли сони) асосида ҳисобланади. Стратегик режалаштиришда сувдан қайта (айланма) фойдаланиш, суғориш мақсадларида сув истеъмолини ҳисобларида эса суғориш тизимларида режалаштирилаётган тадбирлар (прогрессив суғориш усуллари кўллаш ва бошқалар) ҳисобга олинади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза этишни стратегик режалаштириш барча чоралар билан ҳавонинг ифлосланишини камайтиришга йўналтирилган, яъни ҳавога чиқарилаётган газ ва чангларда мавжуд бўлган зарарли моддаларни ушлаб қолиш ва зарарсизлантириш орқали миқдорини камайтиришга эришиш асосий вазифа ҳисобланади. Бундай зарарли моддалар (органик, ноорганик, радиоактив) рўхсат этилган тиббий-санитария меъёрларидан (ПДК, ПДВ) ортиқ бўлмаслиги керак. Режалаштирилаётган тадбирлар бир томондан, технологик жараёнларни қайта қуриб, чиқиндисиз ишлаб чиқаришга ўтиш, бошқа томондан, ҳавога чиқариладиган газ ва чангни ушлаб қолишга йўналтирилиши лозим. Атмосферага зарарли моддаларни чиқарувчи барча корхоналарни режа асосида тегишли аппаратура ва технологиялар билан жиҳозлаш зарур.

Режалаштиришда ушлаб қолинаётган газ ва чангларда қимматли компонентлар (метал, камёб элементлар ва бошқалар) борлигини ҳам ҳисобга олиш керак. Бу моддаларни ажратиб олиш газларни ушлаб қолиш харажатларини сезиларли даражада камайтириш имконини беради. Шунингдек, сифатли ёқилғи ва янги турдаги энергетика ресурсларини (иккиламчи ресурсларни ҳам қўшиб) қўллаш, ёқилғини ёқиш ва ёқилғидан энергия-технология йўналишида фойдаланиш, ушлаб қолувчи қурилмаларни такомиллаштириш, чиқиндиларни кўмиш орқали зарарли моддаларнинг ажралиб чиқишини камайтириш, шовқин ва вибрацияларга қарши кўрашнинг каби тадбирларни режалаштириш энг самарали йўналишлар қаторига киради.

Стратегик режалаштиришда ўрмонлар муҳофазаси, ўсимлик ва ҳайвонат оламини асраш ва муҳофазалаш, алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларни ташкил этишга катта эътибор берилди.

Мамлакат учун ер ости бойликлари алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, улар иқтисодиёт ва унинг барча тармоқлари асосини ташкил этади. Истеъмол характерига кўра, ер ости ресурслари уч гуруҳга бўлинади: 1) энергетика ресурслари (нефть, табиий газ, кўмир, сланец в.б.); 2) минерал ресурслар (қора ва рангли метал рудалари); 3) рудасиз хомашё. Ўзбекистон бундай ресурсларга бой мамлакатлар қаторига киради.

Ер ости бойликларини стратегик режалаштиришнинг асосий кўрсаткичларига қуйидагилар киради: ҳар бир турдаги фойдали қазилмаларнинг захиралари ҳажми, фойдали қазилмаларга эҳтиёж (талаб), ер ости бойликларининг сифати, ер ости бойликларидан фойдаланиш ва бошқалар. Режалаштирилаётган ресурсларнинг захиралари геология ва минерал ресурслар давлат кўмитаси ва геология-разведка тармоғи фаолияти натижаларига асосланган ахборотлар (фойдали қазилмалар давлат реестри, фойдали қазилмалар захиралари давлат баланси ва б.) асосида белгиланади. Ресурсларга эҳтиёжлар истеъмолчи тармоқларнинг ишлаб чиқариш дастурларига ва уларда белгиланган маҳсулот бирлигига сарфланадиган фойдали қазилмалар меъёрларига асосланиб аниқланади.

Ер ости бойликлари ресурсларидан рационал фойдаланишнинг асосий кўрсаткичлари қуйидагилар: ер остидан фойдали қазилмаларни қазиб олиш коэффициентини, қазиб олинган хомашёдан фойдали компонентларни ажратиб олиш коэффициентини, ер ости ресурсларидан мажмуа фойдаланиш коэффициентини ва б.

Ер остидан фойдали қазилмаларни қазиб олиш коэффициентини қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$K_e = \frac{X_o}{X_m}$$

Бунда: K_e - ер остидан қазиб олинган фойдали қазилма коэффициентини;

X_o - қазиб олинган фойдали қазилма ҳажми;

X_m - ер ости ресурслари ҳажми.

Қазиб олинган хомашёдан фойдали компонентларни ажратиб олиш коэффициентини қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$K_{каз} = \frac{O_{каз}}{O_{мик}}$$

Бунда: $K_{каз}$ - қазиб олинган хомашёнинг фойдали компонентлари;

$O_{каз}$ - қазиб олинган хомашёдан фойдали компонентларни олиш;

$O_{мик}$ - қазиб олинган хомашёда фойдали компонентлар миқдори.

Ер ости ресурсларидан мажмуали фойдаланиш коэффициенти қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$K_{кам} = \frac{M_{каз}}{M_{мик}}$$

Бунда $K_{кам}$ - ер ости бойликлари ресурсларидан мажмуали фойдаланиш коэффициенти;

$M_{каз}$ - қазиб олинган хомашёдан олинган фойдали компонентлар миқдори;

$M_{мик}$ - қазиб олинган хомашёда бор бўлган фойдали компонентлар миқдори.

Қисқача хулосалар

Табиат компоненти ресурсларидан фойдаланишни стратегик режалаштириш ер, сув, ҳаво, ўсимлик, ҳайвонот олами, минерал хомашё ресурсларининг табиий ресурс потенциали (салоҳияти), уларнинг ўзгариш тенденцияларини баҳолашга асосланиб амалга оширилади.

Стратегик режалаштиришда компонентлардан аҳоли пунктларини жойлаштиришда, халқ хўжалиги тармоқларини ривожлантириш ва жойлаштиришда фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари мажмуали ҳисобга олинади.

Табиат компонентларини стратегик режалаштириш тадбирлари қуйидаги тўртта йўналишда амалга оширилади: 1) табиат компонентлари ресурсларидан рационал фойдаланиш; 2) табиат компонентларига хўжалик тармоқлари ва аҳоли пунктларининг салбий таъсирини камайтириш тадбирлари; 3) аҳоли пунктларининг табиатини соғломлаштириш ва муҳофазалаш тадбирлари; 4) ноёб табиий объектлар, камёб ва йўқолиб бораётган ўсимлик ва ҳайвонот турларини муҳофазалаш, қўриқхоналар, буюртмалар, табиий боғлар барпо этиш тадбирлари. Бу тадбирларни режалаштиришда ҳар бир компонентга хос кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Ердан фойдаланиш ва уни муҳофазалашни стратегик режалаштиришда ернинг чекланганлиги, унинг энг кўп истисмо қилинадиган ресурслиги, ер фондини асраш ва муҳофазалаш, тупроқ унумдорлигини ошириш ва бошқалар ҳар томонлама ҳисобга олинади.

Сув ресурсларидан рационал фойдаланиш ва уларни муҳофазалашни стратегик режалаштиришда сувга эҳтиёж, унинг сифатини асраш, сувни тежаш ва такрор табиий ишлаб чиқариш тадбирлари ишлаб чиқилади.

Атмосфера ҳавосини муҳофазалашни стратегик режалаштиришда асосий эътибор ҳавонинг ифлосланишини камайтиришга қаратилади.

Ер ости бойликларидан фойдаланиш ва уларни муҳофазалашни стратегик режалаштириш қуйидаги кўрсаткичларга асосланиб амалга оширилади: фойдали қазилмаларнинг турлари бўйича захиралари, уларга талаб (эҳтиёж), ер ости бойликларининг сифати, улардан фойдаланиш ва муҳофазалашнинг асосий йўналишлари.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Табиат компонентларини стратегик режалаштиришнинг ўзига хос хусусиятларини нималар белгилайди?
2. Табиат компонентларини стратегик режалаштириш учун муҳим бўлган тадбирлар қандай гуруҳларга бўлинади?
3. Ердан фойдаланишни ва уни муҳофазалашни стратегик режалаштиришнинг хусусиятлари ва кўрсаткичларини таърифланг.
4. Сув ресурсаридан фойдаланиш ва уни муҳофазалашни стратегик режалаштиришнинг хусусиятлари ва кўрсаткичларини тушунтиринг.
5. Атмосфера ҳавосини стратегик режалаштиришнинг ўзига хослигини таърифланг.
6. Ер ости бойликларини стратегик режалаштиришнинг хусусиятларини тушунтиринг.
7. Ер остидан фойдали қазилмаларни қазиб олиш коэффициенти қандай формула билан ҳисобланади?
8. Қазиб олинган хомашёдан фойдали компонентларни олиш коэффициенти қандай формула билан ҳисобланади?
9. Ер ости ресурсларидан мажмуали фойдаланиш коэффициенти қандай формула билан ҳисобланади?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. -Т.: Адолат, 2002.
3. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использования природных ресурсов в Республике Узбекистан. -Т., 2002.
4. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси. Т. 1998.
5. Узбекистан: на пути к устойчивому развитию. Повестка дня на 21 век. -Т., 2002.
6. Рафиқов А.А. Гсозэкологик муаммолар. -Т.: Ўқитувчи, 1997.
7. Реймерс Н.Ф. Экология (теория, закони, правила, принципы и гипотезы). -М.: Интерпракс, 1995.
8. Стратегическое планирование. Под ред. Э.А. Уткина. Учебник. -М. 1998.
9. Чепурных Н.В., Новоселов А.Л. Планирование и прогнозирование природопользования. Учебное пособие. -М.: Интерпракс, 1995.

ЛАНДШАФТНИ СТРАТЕГИК РЕЖАЛАШТИРИШ

6.1. Ландшафт тўғрисида тушунча ва унинг асосий хусусиятлари

«Ландшафт» тушунчаси немисча сўздан олинган бўлиб, «ер манзараси» ёки «жой манзараси» (кўриниши) маъноси билдиради. Ландшафт генетик (келиб чиқиши) жиҳатидан бир хил табиий ҳудудий мажмуалардир. У рельеф (уни шакллантирувчи жиҳатлар билан), тупроқ, иқлим, сув, тирик организмларнинг нисбатан бирлиги ва боғлиқлиги билан характерланади ва инсон таъсири остида бўлади. Бошқача айтганда, ландшафт табиий-худудий мажмуалардир.

Ландшафтлар ер устида реал мавжуд бўлган ва мустақил шакланган табиий бирликлардир. Улар бир-бирларидан сифат жиҳатдан фарқ қилади. Ҳар қандай ландшафт қатор компонентлардан ва улар ўртасидаги ўзаро алоқалардан ташкил топади. Ернинг геологик тузилмаси, рельеф (ер усти тузилиши), иқлим, тупроқ, сув ва бошқа табиат компонентлари (ўсимлик, ҳайвонот олами ва бошқалар) конкрет ландшафтни шаклланишида иштирок этади ва ландшафт шакллантирувчи омилларга киради ва улар турли типдаги тузилмаларни ифода қилади. Ҳар бир ландшафт объектив мавжуд табиий бирлик сифатида ландшафтни шакллантирувчи табиий компонентлар ўртасидаги тўғри ва тескари ўзаро алоқалар ва ўзаро таъсирлар ҳосил қиладиган ўзининг индивидуал ташқи қиёфасига ва ички тузилмасига, ер устидаги конкрет ўрнига ва чегараларига, масса ва энергетика баланси нисбатлари ўзгаришлари билан белгиланадиган мақомада ва вақт мобайнида ривожланиш бўйича ўзгаришларга эга бўлади.

Ландшафтлар маълум табиий-худудий мажмуалар сифатида индивидуал ва типологик нуқтаи назардан ўрғанилади. Бу шунинг билдирадигани, фан ва амалиёт учун, масалан, қишлоқ хўжалиги учун, ҳар бир ландшафт ўзига хос индивидуал ва такрорланмас хусусиятларига кўра, маълум қизиқиш уйғотади (Масалан, Ўзбекистоннинг чўллари (саҳолари), тоғлари, антропоген — текислик (суғориладиган) воҳа ландшафтлари). Айни пайтда турли ландшафтларда такрорланувчи умумий (типологик) белгилар ва ўхшашликларни ҳам топиш муҳимдир. Бу шунинг учун зарурки, ҳаддан ташқари хилма-хилликни маълум классификация тушунчалари — класс, тип, тур ва бошқалар асосида бирлаштиришга имкон беради.

Типологик тушунишга кўра, ландшафт маълум характерга

эга бўлган нисбатан бир хил худуд ёки жойдир. Масалан, чўл (сахро) типидagi ландшафт ва унинг кичик типлари (қумли, тупроқли (гилли, сертупроқ), тошли чўллар ва бошқалар), қумли чўллар (ўсимликсиз бархан, ўсимликлар билан мустаҳкамланган паст-баланд дўнглик, тепалик чўллар ва бошқалар) тўғрисида гапириш мумкин. Шунингдек, субтропик зона, мўътадил зона, улар орасидаги ўткинчи субтропик-мўътадил антропоген ландшафтлар, паст тоғ (адир), ўрта баландликдаги тоғ, баланд тоғ ландшафтлари ва уларнинг типлари ҳам ўзига хос типологик хусусиятларга эга. Типологик ёндашувда унинг нисбатан оддий табиат комплекслари — ландшафтниги конкрет типидан иборат бўлган ландшафт қисмларини тадқиқ қилиш ва таърифлаш етакчи ўринни эгаллайди. Ландшафтниги типологик аҳамиятига кўра, унинг тарқалиш чегараларидан қатъиназар, тузилиши ва хусусиятларига кўра ўрганишади ва шу асосда тушинишади. Типологик бирликлар билан белгиланган ёки бошқа ландшафт даражаси ареаллари турли амалий мақсадлар учун, шу жумладан, стратегик режалаштириш, қишлоқ хўжалиги учун хариталаштириш объекти бўлиб хизмат қилади.

Хар қандай ландшафт маконда ва вақт мобайнида ўзгаради ва ўз тузилмасига эга бўлади. Бундай ўзгаришлар даврий, циклик, ритмлик бўлиши мумкин. Даврий ўзгаришларга, масалан, йирик дарё қайирлари ландшафтларининг айнаиб бир даврда содир бўладиган сув босишлари киради. Бунда тахминан маълум бир теги вақт мобайнида содир бўладиган жараёнлар ландшафтниги ривожланиши даврийлигини белгилайди. Маълум табиий ландшафт ҳолатининг даврий ўзгаришлари вақтининг хар қандай оралиғида ландшафтниги айнаиб ўхшаш ҳолатига қайтиши билан характерланади. Масалан, ландшафтниги у ёки бошқа ўсимлик қопламларининг табиий тикланиши бунга мисол бўлади. Ландшафтлар тузилмасида ритмлик ўзгаришлар асосан уларнинг компонентлари ва умуман, морфологик қисмларининг (фация ва ареаллар) турли вақт оралиғида сифат кўриниши ўзгаришларига тааллуқли бўлади. Булар, айниқса, табиатда содир бўладиган турли жараёнлар орқали (масалан, селлар, кўчки, сув эрозияси, zilzilalar) яққол намоён бўлади ва улар катта ер майдонларида ландшафтниги қиёфасини тубдан ўзгартириб юборади.

Ландшафтлар умуман, стабил (турғун) ҳолатга ҳаракат қиладиган, ўз-ўзини тартибга соладиган тизимлар ҳисобланади. Бу жараёнлар ландшафтда турли алоқаларининг мавжудлиги орқали амалга ошади. Бундай алоқаларда тўғри ва тесқари (акс) алоқалар устуликка эга бўлиб, улар ландшафт тузилмасида стабил (турғун) ёки унга яқин ҳолатини оддий ўз-ўзини тартибга солиш орқали таъминлайди. Маълум ландшафтниги ташқи сабаб-

лар, шу жумладан, инсон хўжалик фаолияти таъсирида бир ҳолатдан (мувозанатлашган) бошқасига (янги мувозанат) ўтиш вақти кўп омиллар ва сабаблар билан белгиланади. Буларга, масалан, ландшафт мажмуаси компонентларининг ўз массаси (моддалар) энергиясини сақлаб қолиш қobiliяти турли таъсирларга барқарорлиги даражаси, содир бўлаётган жараёнлар ва ҳодисаларнинг миқёслари ва бошқалар киради.

Ландшафт — типологик мажмуалар стабиллиги (динамикалиги) бўйича барқарор, инсбатан барқарор ва сукцессияли (изчиллиги, кетма-кетлиги) турларга бўлинади. Ландшафтнинг барқарор ҳолати деганда, унинг шундай стабил мувозанати тушуниладики, унда ландшафтнинг ривожланишида ўтган даврдаги мувозанатни тиклаш тенденциялари устуни бўлади. Сезиларли бўлмаган ташқи сабаблар таъсирида ландшафтнинг ташқи қиёфаси ва тузилмасида сезиларли ўзгаришлар содир бўлса, бундай ҳолларда ландшафтлар инсбатан барқарор ҳисобланади. Фаол содир бўладиган у ёки бошқа жараёнлар давомида ландшафтлар кучли ўзгаришларга учраса (уларнинг ўрнида янги табиий ёки антропоген ландшафтлар пайдо бўлса, ландшафтлар модификацияси содир бўлса), улар сукцессияли ўзгариш бўлади, яъни уларнинг ташқи ва ички тузилмаси инсбатан тез ўзгаради. Ландшафтнинг сукцессияли ташқи ўзгариши асосан антропоген таъсир орқали юз беради. Табиатда ландшафт-экологик мувозанатни ўрганиш, айниқса, тоғ тизимларида, ғоят мураккабдир. Шу билан бир қаторда бундай ўрганиш биригичи даражали муаммолар қаторига киради. Шунинг ҳам эсдан чиқармаслик керакки, ландшафтлар табиатдан фойдаланишнинг асоси сифатидаги хўжалик функциясида ташқари, ландшафтлар ҳаётини функция — одам яшashi муҳити функциясини ҳам бажаради.

Табиатдан фойдаланишнинг стратегик режалаштиришда «Замонавий ландшафтшунослик» фани («Табиий география» тармоғи) ютуқлари ва амалиётига асосланиш муҳим илмий ва амалий аҳамиятга эга. Умуман, «Стратегик режалаштириш» фани табиий ўзаро алоқалар ва жараёнлар ривожланишининг хусусиятлари ва қонуниятлари, ландшафтнинг тузилиши ва динамикасини (ўзгаришини) ҳар томонлама чуқур ҳисобга олишга асосланиши керак. Айниқса антропоген (маданий) ландшафтларни ўрганиш ва ривожлантириш ғоят мураккаб вазифадир. Ландшафтнинг антропоген оғирликка (нагрузкага) барқарорлиги, унинг ҳажми ва охириги имкониятларини билиш биригичи даражали аҳамият касб этади. Буларни ҳисобга олмаслик у ёки бошқа миғтақа ландшафт тизимининг тузилиши ва ишлаш мувозанати бузилишига олиб келади. Шу сабабдан ландшафтни стратегик режалаштириш мамлакат барқарор ривожланиши ва экологик хавфсизлигини таъминлашнинг асосий инструментларидан ҳисобланади.

6.2. Ландшафтни стратегик режалаштиришни ташкил этиш хусусиятлари ва унинг асосий концепциялари

Ландшафтни стратегик режалаштириш орқали табиатдан фойдаланиш, уни асраш ва муҳофазалаш муаммолари ва уларнинг камчиликларни аниқланади ва барқарор ривожланишининг янги йўналишлари тавсия этилади. У ландшафт-экологик принципларига асосланиб ривожланадиган табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза этишни бошқаришининг экологик йўналтирилган ландшафтни шакллантириш ва ривожлантиришининг муҳим инструментларидан бири ҳисобланади. Ландшафтни стратегик режалаштиришда барча ҳудудий даражаларда экологик мезонлар ва баҳолаш ҳисобга олинishi ва амалиётда қўлланилиши керак. Умуман, ландшафтни экологик режалаштириш ҳамма томонлама тўғри амалга оширилса, мамлакат барқарор ривожланишининг ташаббускори ва motori бўлиши мумкин.

Хорижий мамлакатлар, биригчи навбатда Европа мамлакатларининг ландшафтни стратегик режалаштириш бўйича қаратилган тажрибалари уни қуйидагича таърифлашга асос бўлади: «Ландшафтни стратегик режалаштириш» тушунчаси, биригчидан, усуллик инструментлар мажмуаси, иккинчидан, коммуникатив (хизмат қиладиган) жараёндир. Усулий инструментлар мажмуаси жамият фаолиятининг конкрет ландшафтларда ҳудудий ташкил этиш орқали табиатдан барқарор фойдаланиш, ландшафтни янашани қўллаб-қувватловчи тизим сифатидаги асосий функциясини сақлаб қолиш учун хизмат қилади. Коммуникатив жараён сифатида ландшафтни режалаштириш эса унга режалаштирилаётган ҳудудларда табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишга алоқадор бўлган барча субъектларни жалб этади ва уларнинг манфаатлари ва муаммоларини аниқлаш, юзага келган зиддиятларни бартараф этиш, мувофиқлаштирилган ҳаракатлар ва тадбирлар режаларини ишлаб чиқишни таъминлайди.

Умуман, ландшафтни стратегик режалаштириш барча даражада баҳолаш, режалаштириш ишларининг қонда ва кўрсаткичлари бир-бирига зид келмаслиги, лекин бир-бирини тўлдиришини таъминлашга йўналтирилади. Ландшафтни стратегик режалаштириш тизимини шакллантиришда қуйидаги ташкилий вазифалар бажарилиши керак: 1) ландшафтни режалаштиришининг табиатдан фойдаланиш бўйича бошқа йўналишлар ва минтақавий экологик таҳлил ва умумий ҳудудий режалаштириш тизимидаги ўрнини аниқлаш. Бунда ландшафтни стратегик режалаштириш процедурасини табиатни муҳофаза қилиш чизмалари, шаҳарсозлик чизмалари, ер тузиш лойиҳалари ва бошқа йўналишларни тузиш принциплари ва усуллари билан мувофиқлаштириш талаб

қилинади; 2) ландшафт режаларини тузиш учун дастлабки ахборотларни тўплаш ва тайёрлаш. Буларга иқтисодий-статистик, экологик, картографик ва бошқа ахборотлар киради. Шу асосда ихтисослашган геоахборот тизимлари технологиясини қўллаш ва уларнинг тизимини барпо этиш мақсадга мувофиқ; 3) ландшафтни стратегик режалаштириш бўйича мутахассислар тайёрлаш; 4) ландшафтни стратегик режалаштиришнинг нормативларини ишлаб чиқиш ва уларнинг тизимини барпо этиш.

Ландшафтни стратегик режалаштиришни ташкил этиш қуйидаги асосий концепцияларга асосланади:

- ландшафтни стратегик режалаштириш, албатта, табиатдан рационал фойдаланиш имкониятларини аниқлаш, зиддиятларни бартараф этиш, оптимал вариантларни тавсия этиш лозим;

- ландшафтни стратегик режалаштиришнинг энг муҳим устувор йўналиши табиатнинг ўз-ўзини тартибга солиши ва тақрор ишлаб чиқариши механизмидан максимал фойдаланиш ва уларни ривожлантириш бўлиши керак;

- ландшафтни стратегик режалаштиришнинг амалга оширишнинг ҳудудий рамакалари (доираси) ва муддатларини белгилашда Ўзбекистоннинг макромштақавий хусусиятларини-чўл (сахро), антропоген (суғориладиган) текислик, тоғ ландшафтлари хусусиятларини ҳар томонлама ҳисобга олиш, улардан интеграция асосида оқилона фойдаланишни назарда тутиш ва керак томонга тез ўзгара оладиган бўлиши лозим.

6.3. Ландшафтни стратегик режалаштириш босқичлари ва уларнинг мазмуни

Ландшафтни стратегик режалаштириш бир томондан, объектни режалаштириш ишларини бевосита амалга ошириш, бошқа томондан, режалаштиришнинг ижтимоий-экологик функциясини амалга ошириш билан боғлиқдир. Объектни режалаштириш ишларини бевосита амалга оширишга объектни таърифлаш, баҳолаш, ҳаракат мақсадлари ва дастурларини ишлаб чиқиш ва уларни амалга ошириш тадбирлари киради. Режалаштиришнинг ижтимоий-экологик функциясини амалга ошириш унга алоқадор бўлган ташкилотлар, мутахассис режалаштирувчилар, турли институтлар, айрим маслаҳатчиларни жалб этиш, жамоатчиликни хабардор қилиш тадбирларини ўз ичига олади. Бу жараёнларда асосий ўрнини режаларни тузиш ва унинг таклифларини амалга ошириш эгаллайди.

Ландшафтни стратегик режалаштириш ландшафтни инсон яшайдиган, меҳнат қиладиган, дам оладиган макон сифатида комплекс таҳлил этади. Мамлакат бўйича табиат муҳофазаси ва ландшафт

дшафтни парвардилаш дастурлари тузилади. Режалаштириш мамлакат ҳудудларида турли миқёслар (масштаблар) даражасида қонда тарихида, ландшафт дастурлари талабларини деталлаштириш (аниқлаш) асосида тегишли маъмурий-ҳудудий бўлинишлар (туман, вилоят) бўйича амалга оширилади. Туман ва вилоятлар бўйича ландшафтни рама режалари тузилади. Туманларга кирадиган бирликлар (корхоналар, ташкилотлар, ҳудудлар) бўйича ландшафт режалари (ва кўкаламлаштириш режалари) тузилади. Табиат муҳофазаси тўғрисидаги қонун талабларига асосланганда ландшафтни стратегик режалаштириш талаблари муқаррар амалга оширилиши керак.

Ландшафтни стратегик режалаштириш табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофазаланиш экологик йўналтирилган барқарор ривожланишни амалга оширишнинг асоси ҳисобланади. Шу муносабат билан унинг олдида қуйидаги вазифалар туради:

- мамлакат минтақалари бўйича экологик йўналтирилган ландшафт режаларини тузиш ва уларни амалга ошириш;
- экологик йўл қўйилиши мумкин бўлган оғирликни ҳисобга олиб, минтақаларнинг барқарор ривожланиши имкониятларини (потенциалини) аниқлаш;
- режалар таклиф ва тавсияларини амалга ошириш учун функционал самарали бошқарув ва норматив базани яратиш;
- аҳолини ландшафтни экологик режалаштириш тадбирларини амалга оширишга ва экологик асосланган ташаббусларга жалб этиш.

Ландшафтни стратегик режалаштириш қуйидаги бешта асосий босқичдан иборат бўлади:

1. Инвентаризация босқичи. Буца ҳудуд табиати, ижтимоий-иқтисодий шароити ва имкониятлари, ландшафтдан фойдаланиш хусусиятлари, мавжуд экологик муаммо тўғрисидаги барча ахборот тўпланади ва умумлаштирилади.

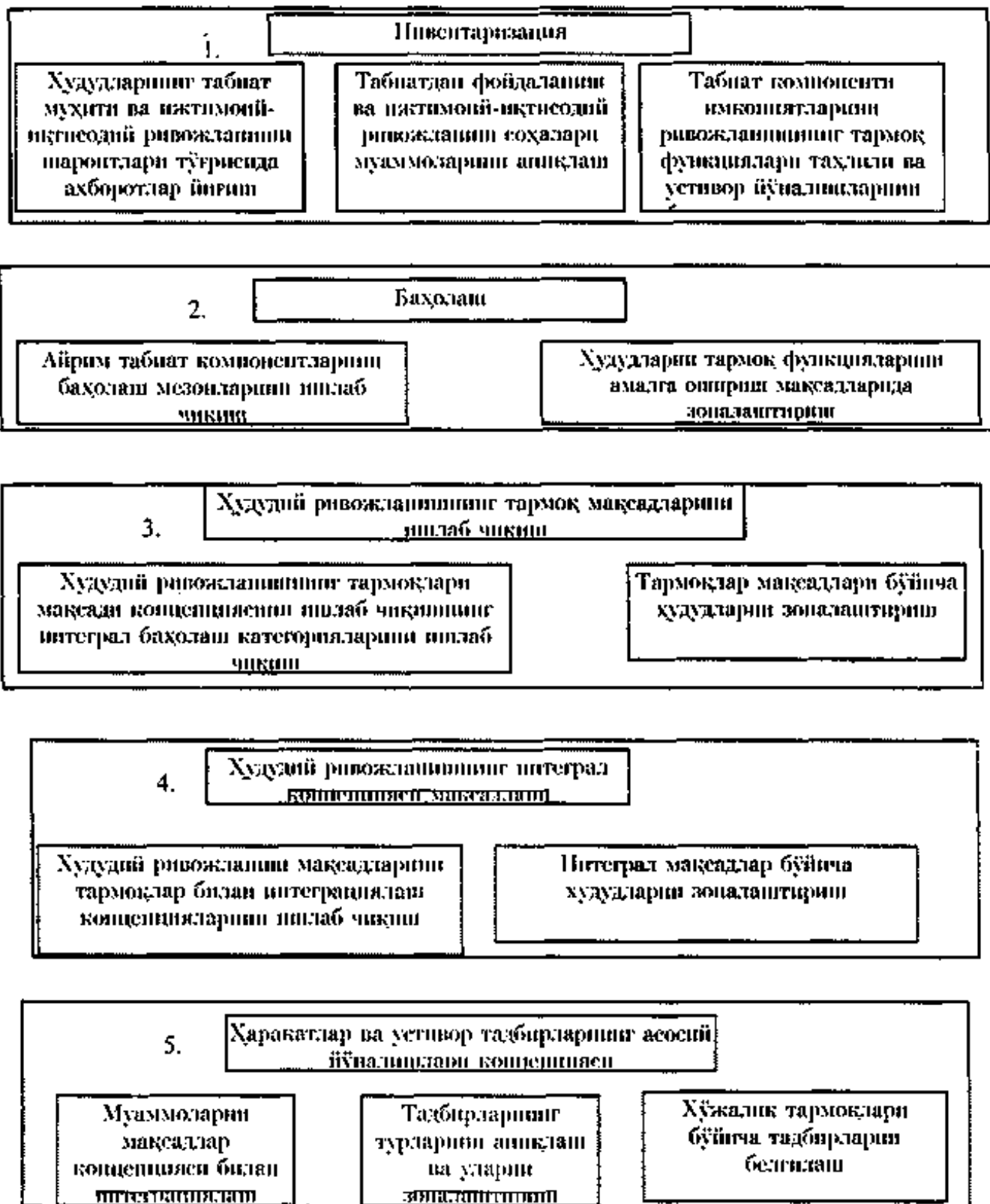
2. Режалаштирилаётган ҳудуд табиий шароити ва ресурс имкониятларини ва улардан фойдаланишни баҳолаш.

3. Айрим табиат компонентлари ресурсларидан фойдаланишнинг мақсадли тармоқ концепцияларини ишлаб чиқиш.

4. Ҳудуддан фойдаланишнинг интеграл мақсадли концепцияларини ишлаб чиқиш.

5. Ҳаракат ва тадбирларнинг асосий йўналишлари дастурини ишлаб чиқиш.

Ландшафтни стратегик режалаштиришнинг бу босқичлари 3-чизмада мукамалроқ берилган.

3-чизма. Ландшафтни стратегик режалаштиришнинг босқичлари ва уларнинг мазмуни

6.4. Ландшафтни стратегик режалаштириш ва ландшафт дастурларининг ўзаро боғлиқлиги

Ландшафт дастурлари ландшафтни стратегик режалаштириш иерархиясининг юқори даражасида туради. Уларнинг ландшафтни стратегик режалаштиришдан асосий фарқи шундаки, ландшафт дастурида барча режалаштириш ҳудуди асосий функционал (мақсадли) зоналарга бўлинади. Бундай функционал зоналар стратегик режалаштиришнинг мақсади, биринчи навбатда, табиат муҳофазаси вазифаларига кўра ва ҳудудларнинг табиий-ҳудудий тузилиши ва хўжаликда ўзлаштирилиши даражаси, табиатдан фойдаланиш ареаллари муаммоларини ҳисобга олиб ажратилади.

Мутахассислар қуйидаги функционал ландшафт зоналарини ажратишни тавсия этадилар:

А зонаси — алоҳида муҳофазага муҳтож ареалларни сақлаб қолиш ва асраш. Асосий мақсад табиий ёки табиийга яқин экотизимларнинг ўзаро боғлиқ ареалларини асраш, сақлаб қолишдан иборат; бу ареаллар биологик турлар ва биоценозларни муҳофаза қилишда юқори ёки жуда юқори аҳамиятга эга; бу зонада табиатдан ҳар қандай фойдаланиш (экстенсив йўналиш ҳам) тавсия этилмайди.

Б зонаси — экстенсив фойдаланиладиган ареалларни сақлаб қолиш ва асраш. Асосий мақсад ландшафтнинг экстенсив фойдаланиладиган ареалларини сақлаб қолиш ва асраш ҳисобланади. Буларга тоғлардаги ўрмонзор ареаллари, табиий экотизимларга яқин ёки экстенсив фойдаланиладиган маданий экотизимлар, маданий-тарихий ландшафтлар киради. Бу зонада асосан ландшафт компонентларининг «ишчанлигини» сақлаб қолиш керак. Ушбу зона учун характерли бўлган ландшафтлар табиатдан фойдаланишнинг экстенсив шакллари сақлаб қолишга имкон беради. Бу ерда тартибга солиб туриладиган рекреация шакллари ривожлантириш мумкин. Аҳоли яшаш манзилларининг ривожланиши уларнинг эҳтиёжлари билан чекланиши, инфратузилтмани айниқса, транспортни ривожлантиришдан воз кечиш керак.

В зонаси — кўпроқ алоҳида заиф (жуда нозик) ареалларни яхшилаш. Асосий мақсад кўпроқ ландшафт табиий компонентларининг ишчанлигини (ишчанлигини) ва фойдаланиладиган ареалларни улардан фойдаланишнинг интенсивлиги ёки турини ўзгартириш йўли билан яхшилашга эришишдан иборат. Буларга энг аввало ҳудудлардан фойдаланиш тури ва даражаси йўл қўйиладиган меъёрдан ортиқ бўлган ва сезиларли муаммоларнинг келиб чиқишига

сабаб бўлган (масалан, ер ости сувлари, тупроқ, ўрмонзор майдонлари муҳофазаси) заиф (жуда нозик) арсаллар киради.

Г зонаси – қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган арсалларда табиат компонентларини сақлаб қолиш. Асосий мақсад қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган арсалларда мавжуд табиий тузилмалар ва экстенсив фойдаланиладиган ерларни сақлаб қолиш орқали табиий муҳитнинг ишчанлигини таъминлаш; ҳудудларда яхшилашнинг умумий ва махсус мақсадларига эришиш (масалан, ер ости сувлари, тупроқни, ўрмонзор участкаларини муҳофаза қилиш ва бошқалар).

Д зонаси – аҳоли яшаш манзилларида бўш майдонлар ва табиий муҳитни сақлаб қолиш. Асосий мақсад катта аҳоли яшаш манзилларида ва уларнинг атрофларида зарур миқдор ва сифатдаги бўш кўкаламзор майдонларни сақлаб қолиш ва янги кўкаламзор майдонларни барпо этиш (дам олиш, зарарли моддалар ва шовқинлардан муҳофазалаш).

Е зонаси – интенсив фойдаланиладиган арсалларни яхшилаш. Асосий мақсад – табиат учун хўжалик фаолиятининг зарарли таъсири, шунингдек, табиат муҳофазаси тадбирлари мавжуд вазиятга мос келмаслиги оқибатида одамлар ва табиат учун анча хавфли шароит юзага келган арсалларда зарарли таъсирни бартараф этиш ва атроф-муҳитни яхшилашдан иборат.

6.5. Ландшафтни стратегик режалаштириш ишларини амалга ошириш

Ландшафтни стратегик режалаштириш натижаларини амалга ошириш аниқ ҳуқуқий-норматив базага асосланиши керак. Лекин ҳозирга қадар табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш ва унинг таркибий қисми ҳисобланган ландшафтни стратегик режалаштириш бўйича, уларни амалга оширишга мўлжалланган махсус ҳуқуқий база ишлаб чиқилмаган. Шу сабабдан ландшафтни стратегик режалаштиришни ишлаб чиқишда, унинг мақсадлари ва усулологиясини аниқлашда қуйидаги қондаларга асосланиш мумкин:

а) ишлаб чиқилаётган ҳужжатларда стратегик режалаштиришнинг умумий принциплари, режаларга қўйиладиган талаблар, режа турлари ва уларнинг нисбатлари, режаларни тайёрлаш, муҳокама қилиш ва қабул қилиш, уларнинг ҳуқуқий аҳамияти белгиланади;

б) ландшафтни стратегик режалаштириш умумий ҳудудий режалаштириш билан узвий боғланган ва улар кўп даражали иерархик характерга эга;

в) ландшафтни стратегик режалаштиришни уч даражага – вилоят, туман, маҳаллий каби турга бўлиш мумкин;

г) вилоят даражасида стратегик ландшафт дастурлари, туманлар даражасида-стратегик ландшафт рамкаси режалари, маҳаллий даражада - йирик масштабли стратегик ландшафт режалари ишлаб чиқиши мумкин;

д) ҳар бир турдаги режаларнинг биринчи навбатда мазмуни, масштаби, расмийлаштирилишига қўйиладиган талаблар (мапн, харита), ландшафт режаларини тузиш ва амалга ошириш бўйича масъул бошқариш органлари белгиланиши керак.

Ландшафтни стратегик режалаштириш ишларини амалга оширишда режалаштириш объекти бўйича илмий тадқиқотлар асосий ўринни эгаллайди. Бунда турли ихтисосга эга бўлган мутахассислар жамоаси иш олиб бориши керак. Улар орасида қўйидаги мутахассисларнинг вакиллари бўлиши тавсия этилади: менежер, бухгалтер, иқтисодчи, ҳуқуқшунос, эколог-ландшафтишунос, гидролог, ботаник, зоолог, тупроқшунос, ҳудудий ва ландшафтни режалаштириш ва лойиҳалаш бўйича мутахассислар, картограф, тарихчи, социолог, ўрмон хўжалиги, қишлоқ хўжалиги, туризм, коммунал хўжалик менежерлари, ўрта махсус ва олий таълим мутахассислари.

Ландшафтни стратегик режалаштиришда ноҳукумат ташкилотлари ва маҳаллий жамоатчиликнинг иштироки, экологик таълим-тарбия тизими, режалаштириш талабларини бажариш мониторинги муҳим аҳамиятга эга.

Қисқача хулосалар

Ландшафтнинг табиий-худудий комплекслари ер устида реал мавжуд бўлган ва мустақил шаклланган табиий бирликлардир. Улар бир-бирларидан сифат жиҳатидан фарқ қилади.

Ҳар қандай ландшафт маконда ва вақт мобайнида ўзгаради ва ўз тузилмасига эга бўлади. Бундай ўзгаришлар даврий, ритмлик бўлиши мумкин.

Ландшафтлар турғун ҳолатга қараб ҳаракат қиладиган, ўз-ўзини тартибга соладиган тизимлардир. Стратегик режалаштириш замонавий ландшафтшунослик ютуқлари ва амалиётига асосланади.

Ландшафтни стратегик режалаштириш орқали табиатдан фойдаланиш, уни асраш ва муҳофазалаш муаммолари ва уларнинг камчиликлари аниқланади ва барқарор ривожланишнинг янги йўналишлари тавсия этилади.

Ландшафтни стратегик режалаштиришни ташкил этиш қатор муҳим концепцияларга асосланади: 1) имкониятларни аниқлаш, зиддиятларни бартараф этиш, оптимал вариантларни тавсия этиш; 2) табиатнинг ўз-ўзини тартибга солиши ва такрор ишлаб чиқариш механизмидан максимал фойдаланиш ва уларни ривожлантириш; 3) макроминтақавий хусусиятларни (чўл, суғориладиган текислик, тоғ) мажмуа ҳисобга олиш ва улардан интеграция асосида оқилона фойдаланиш.

Ландшафтни стратегик режалаштиришнинг асосий босқичлари қуйидагилар: 1) инвентаризация; 2) ресурс имкониятлари ва улардан фойдаланишни баҳолаш; 3) мақсадли тармоқ концепцияларини ишлаб чиқиш; 4) интеграл худудий мақсадли концепцияларни ишлаб чиқиш; 5) харажат ва тадбирларнинг асосий йўналишлари дастурини ишлаб чиқиш.

Ландшафтни стратегик режалаштиришда уни функционал зоналаштириш усулларида кенг фойдаланилади.

Ландшафтни стратегик режалаштириш ишларини амалга оширишда режалаштириш объекти бўйича илмий тадқиқотлар асосий ўринни эгаллайди.

Ландшафт бўйича илмий тадқиқотларда турли ихтисосга эга бўлган мутахассислар жамоаси (менеджер, бухгалтер, иқтисодчи, ҳуқуқшунос, эколог, гидролог, картограф, ботаник, тупроқшунос, лойиҳачилар, тарихчи, социолог, қишлоқ ва ўрмон хўжалиги, туризм, коммунал хўжалик менежерлари ва б.) иш олиб боришлари керак

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ландшафт нима? Уни таърифлаб беринг.
2. Ландшафт қандай хусусиятларга эга? Бу хусусиятларни стратегик режалаштиришда ҳисобга олиш заруратини тушунтиринг.
3. Ландшафтни стратегик режалаштириш нима? У қандай хусусиятларга эга?
4. Ландшафтни стратегик режалаштириш қандай концепцияларга асосланади?
5. Ландшафтни стратегик режалаштириш қандай босқичларга бўлинади?
6. Ландшафтни стратегик режалаштиришнинг бешта босқичини таърифланг.
7. Ландшафт дастури нима? У ландшафтни стратегик режалаштириш тизимида қандай ўринни эгаллайди?
8. Ландшафт қандай функционал зоналарга бўлинади? Уларга таъриф беринг.
9. Ландшафтни стратегик режалаштириш ишларини амалга ошириш йўналишларининг хусусиятларини тушунтиринг.
10. Ландшафтни стратегик режалаштиришда қандай мутахассисликлар вакиллари иштирок этади?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. -Т.: Адолат, 2002.
3. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси. -Т., 1998.
4. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использования природных ресурсов в Республике Узбекистан. -Т., 2002.
5. Узбекистан: на пути к устойчивому развитию. Повестка дня на 21 век. -Т., 2002.
6. Чепурных Н.В., Новоселов А.Л. Планирование и прогнезирование природопользования. Учебное пособие. -М.: Интерпракс, 1995.
7. Рафиқов А.А. Геоэкологик муаммолар. -Т.: Ўқитувчи, 1997.
8. Реймерс Н.Ф. Экология (теория, закони, правила, принципы и гипотезы). -М.: Россия молодая, 1994.

ЎЗБЕКИСТОНДА ТАБИАТДАН ФОЙДАЛАНИШНИ СТРАТЕГИК РЕЖАЛАШТИРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА УНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МУАММОЛАРИ

7.1. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришнинг устувор йўналишлари

Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш мамлакат барқарор ривожланишини экологик-иқтисодий жиҳатдан таъминлашга хизмат қилади. У аҳолининг яшаши учун қулай экологик шароитлар яратиш, табиий ресурслардан тутаб қолмайдиган тарзда фойдаланиш ва уларни такрор ишлаб чиқариш, биосферанинг маҳсулдорлик имкониятларини сақлаб қолишнинг устувор йўналишларини яқин ва узоқ муддатларга режалаштиради. Бунда атроф-муҳитнинг аҳоли саломатлиги ва фаолиятига зарарли таъсирини бартараф қилишга қаратилган тадбирларни режалаштириш алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, улар ўз навбатида давлат томонидан узоқ муддатли стратегик қарорлар қабул қилишни талаб этади.

Бир қатор экологик муаммолар, чунончи, Орол денгизининг қуриб бораётганлиги, ҳавонинг, ер ости ва ер усти сувларининг ифлосланиши, тупроқнинг шўрланиши ва дегредацияга учраши, биологик маҳсулдорлик ва турлар хилма-хиллигининг камайиши, чиқиндиларнинг кўп миқдорда тўпланиб қолиши, маданият ва табиат ёдгорликларининг емирилиши, сув ресурсларининг танқислиги ва чучук сувнинг етишмаслиги, суғоришда сувдан тежамкорлик билан фойдаланмаслик, коммунал хўжалиги ва саноат оқавалари муаммолари ва бошқа кўплаб муаммолар, шунингдек, уларнинг ҳамма жиҳатдан ўзаро мураккаб тарзда чатишиб кетганлиги ва тармоқлараро характерга эга бўлиши табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришни ташкил этишнинг илмий-амалий аҳамиятини оширади. Мазкур муаммолар счимини топишга боғлиқ ҳаракатлар ва тадбирларни амалга оширишда стратегик режалаштириш муҳим роль ўйнайди. Шу сабабдан уни табиатни муҳофазалашнинг муҳим бўғинига айлантиришни давр талаби деб қараш керак.

Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришнинг устувор йўналишлари қуйидагилардан таркиб топган кўп босқичли тузилмага эга бўлиши мумкин:

- Орол денгизи билан боғлиқ танглик, бўҳронни снгиш ва юмшатиш шарт-шароитларини яхшилашни стратегик режалаштириш;

- тармоқлар бўйича табиатдан фойдаланиш ва табиат муҳофазаси йўналишларини стратегик режалаштириш;

- ҳудудларда табиатдан фойдаланиш ва табиат муҳофазаси бўйича стратегик режалаштириш;

- функционал ҳудудий зоналаштириш асосида ижтимоий ҳаёт ва иқтисодий экологизациялашни чуқурлаштиришни стратегик режалаштириш.

Орол денгизининг қуриётганлиги ва у билан боғлиқ ҳолда экологик ва ижтимоий бўҳроннинг вужудга келиши табиатдан шифқатсиз фойдаланиш оқибатидир. Қуриётган денгиз яқинида жойлашган Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятида экологик, ижтимоий, иқтисодий шароит ёмонлашиб, аҳоли саломатлиги ва турмуш даражасига зарарли таъсир кўрсатаётир. Оролнинг салбий таъсири мамлакатнинг бошқа вилоятларига ҳам тарқалаётир. Шу муносабат билан экологик жиҳатдан кескин ҳисобланган ушбу минтақада ўзига хос йўналишда табиатдан фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилиш бўйича стратегик режаларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш лозим. Бундай режаларга қуйидагилар киради: маҳаллий аҳоли яшаш шароитини яхшилаш ва уларга қулай шароитлар яратиш; табиатдан барқарор фойдаланишни экологик жиҳатдан таъминлаш; барқарор тармоқ ва минтақавий экологик-иқтисодий ривожланишни таъминлаш; мелиорация бўйича стратегик режалар ишлаб чиқиш; Орол денгизининг қуриган қисмларида экотизим ва биологик хилма-хилликни тиклаш бўйича стратегик режалар ишлаб чиқиш ва бошқалар.

Тармоқларда табиатдан фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилишни стратегик режалаштириш аҳолининг яшаши учун қулай шароитлар яратиш (ижтимоий соҳа), саноатда табиий ресурслардан рационал фойдаланиш ва саноат корхоналарини экологизациялаштириш, қишлоқ хўжалигида табиатдан фойдаланишнинг барқарорлигини таъминлаш, сувни тежаш ва муҳофаза қилиш (сув хўжалиги), коммунал хўжалиги (шаҳар канализацияси, шаҳар чиқиндилари ва оқава сувлар) муаммолари ҳал қилинишини таъминлашга асос бўлади. Барча йўналишларда аниқ мақсадга қаратилган экологик тадбирлар ва ҳаракат режалари тузилиши керак. Масалан, ижтимоий соҳада табиий ресурслардан фойдаланишнинг асосий йўналишлари қаторига ичимлик суви билан таъминлаш (сув таъминотини яхшилаш, сувни тежаш, ичимлик суви манбаларини муҳофазалаш ва бошқалар), санитария ва маиший оқава сувларни тозалаш, шаҳар чиқиндиларини зарарсизлантириш ва йўқотиш ва бошқа муаммолар ечимини топиш бўйича режалаштириш киради.

Саноат тармоқларида табиий ресурслардан фойдаланиш ва табиат муҳофазасини стратегик режалаштиришда оқва сувлар, саноат ва тоғ-кон чиқиндилари, айниқса, захарли саноат чиқиндилари, атмосферага зарарли моддалар чиқариб ташлаш ва атроф-муҳитнинг ифлосланиши, автотранспорт томонидан чиқарилаётган зарарли газ қолдиқлари, радиациядан ифлосланиш ва бошқа кўплаб муаммолар счимини топиш талаб қилинади. Ушбу йўналишларда анча илғор ва тоза технологияларни жорий этиш, хомашёнинг нобуд бўлиши ва чиқиндилар чиқишини қисқартириш, ифлосланишнинг олдини олиш ва уни камайтириш, ёқилғи сифатини яхшилаш каби экологизациялаш тадбирларини режалаштиришда ҳар томонлама ҳисобга олиш муҳим аҳамиятга эга.

Қишлоқ хўжалигида табиатдан фойдаланиш барқарорлигини таъминлашни стратегик режалаштиришнинг устувор йўналишларига қуйдагилар киради: қишлоқ хўжалигини қайта тузиш; қишлоқ хўжалиги ерларидан фойдаланишни яхшилаш; яйловлардан рационал фойдаланиш ва бошқалар. Сув хўжалигини стратегик режалаштириш сувни тежаш ва муҳофаза қилиш, сув, ер, шўрланишни мажмуали режалаштириш ва бошқаларни ўз ичига олади.

Коммунал хўжалигининг табиат муҳофазаси билан боғлиқ муаммоларини стратегик режалаштиришда эса маиший санитария чиқиндилари ва оқва сувларини зарарсизлантириш, шаҳар ва қишлоқ канализацияси ва оқва сувларни тозалаш, шаҳар чиқиндиларини зарарсизлантириш ва йўқотиш биринчи навбатда турган вазифалар қаторига киради.

Худудларда табиатдан фойдаланиш ва табиатни муҳофазалашни стратегик режалаштириш Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудуди ва унинг минтақавий қисмлари - вилоят, туманларни ривожлантиришни режалаштиришнинг таркибий қисми ҳисобланади. Бунда аниқ мақсадга қаратилган стратегик режалар ресурсларни тежаш ва экологик вазиятни яхшилаш борасида макроиқтисодий ва тармоқ, ҳудудий сиёсат томонидан рағбатлантирилаётган чора-тадбирларга мос бўлиши, табиатдан рационал фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни режалаштиришнинг концепциялари ва принципларига асосланиши ва минтақаларнинг ўзига хос табиий ресурс салоҳияти, уларнинг ҳамда давлатнинг манфаатларини ҳар томонлама ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқиши керак. Бу масалалар иқтисодий ислохотлар ва айниқса, хусусийлаштириш жараёнида мамлакатни ривожлантиришнинг кун тартибига турган масалалар билан бевосита боғлиқдир. Табиатдан фойдаланиш ва уни му-

хофазалашнинг минтақавий стратегик режалари аниқ мақсадга қаратилган, самарали ва маъмурий-худудий жиҳатдан амалга оширса бўладиган мазмун ва йўналишда ва экология сифати стандартларига асосланиб тузилиши лозим. Бунда бозор эркинлашувини амалга ошириш, рақобатни рағбатлантириш ва хусусий секторни ривожлантириш бўйича давлат сиёсатига асосланиш ва унинг воситаларидан кенг фойдаланиш талаб этилади.

Функционал-худудий зоналаштириш табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофазалашни стратегик режалаштиришнинг функционал мақсадларини амалга ошириш учун асос бўлиб хизмат қилади. У стратегик режалаштиришда зоналар бўйича худудларнинг табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофазалаш мақсадларини амалга оширишнинг ўзига хос йўналишлари ва чеклашларини белгилаш имконини беради. Шу мақсадда худудларни қуйидагича зоналаштириш мумкин:

- аҳоли пунктлари зоналари;
- хўжалик зоналари;
- рекреация зоналари;
- алоҳида муҳофаза қилинадиган зоналар;
- сувни муҳофаза қилиш ва сохилбўйи минтақаси зоналари;
- махсус мақсадларга мўлжалланган зоналар.

7.2. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришнинг бошқарув тизимидаги ўрни ва уни такомиллаштириш

Ўзбекистонда табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни стратегик режалаштириш бутун халқ хўжалигини ислоҳ қилишнинг ажралмас таркибий қисми ҳисобланади. Республика фуқароларининг яшаши учун соғлом шароит вужудга келтириш ва табиатдан фойдаланиш самарадорлигини ошириш стратегик режалаштиришнинг асосий мақсади ва вазифаси қаторига киради. Республикада атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг ташкилий ва ҳуқуқий асослари яратилган бўлиб, у муттасил такомиллаштириб бориламоқда. Ҳозирги вақтга қадар табиатдан фойдаланувчиларнинг муносабатларини тартибга соладиган ҳамда экологик жиҳатдан хавфсиз фаолият мезонларини белгилайдиган 80 дан ортиқ қонунлар ва шу қонунлар асосидаги ҳужжатлар қабул қилинган.

Бу қонун ҳужжатлари орасида табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш учун 2002 йилда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг шаҳарсозлик кодекси» алоҳида аҳамиятга эга. Ушбу қонунда шаҳарсозлик фаолиятини объектлари (12-модда) қуйидагича белгиланган: «Ўзбекистон Республи-

қасининг бутун худуди ва қисмлари, аҳоли пунктларининг бутун худуди ва қисмлари, аҳолини жойлаштириш умумдавлат ва минтақавий тизимлари, ер участкалари, бинолар ва иншоотлар, худудий-ишлаб чиқариш, шаҳарсозлик ва ландшафт мажмуалари, рекреацион ва ишлаб чиқариш зоналари, маданий мерос объектлари ва уларнинг муҳофаза зоналари, аҳоли пункти чегараларидаги ва аҳоли пунктлараро худудлардаги акваториялар, муҳандислик ва коммуникациялари шаҳарсозлик фаолиятининг объектидир. Шаҳарсозлик фаолияти объектлари учун шаҳарсозлик хужжатлари ишлаб чиқилади».

Бу кодексе шаҳарсозлик режалари тизимларини ва реал хужжатлари номларини тартибга солади. Шунинг ҳам айтиш керакки, ушбу кодексе Ўзбекистонда худудий ривожланишни режалаштириш масалаларини тартибга солидиган асосий қонун хужжати ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг «Ер кодекси» (1998й) ҳам табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришда муҳим аҳамията эга бўлган қонун хужжатлари қаторига киради. Ундан сўраган рационал фойдаланиш ва уни муҳофазалашга кенг позициядан ёндашилган бўлиб, ушбу кодексе стратегик режалаштириш назарияси ва амалиёти учун янги катта аҳамиятга эга.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришга бевосита ва билвосита алоқадор бўлган атроф-муҳитни муҳофаза қилишни бошқаришнинг қуйидаги тизими амал қилмоқда:

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси (парламент) табиатни муҳофаза қилиш сиёсатининг асосий йўналишларини белгилайди, қонун хужжатларини қабул қилади. Шу муносабат билан Олий Мажлис табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш сиёсатини ҳам белгилаб беради.

Ўзбекистон Республикаси Президенти экологик муаммолар юзасидан стратегик қарор қабул қилади ва унда табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришнинг ҳам устувор йўналишларини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси давлатнинг табиатни муҳофаза қилиш сиёсатини амалга оширади, бу соҳада давлат дастурларини ва режаларини қабул қилади, уларнинг бажарилишини назорат қилади, табиий ресурсларни ҳисобга олиш ва баҳолашни, режалашни ташкил этади.

Атроф-муҳитнинг ҳолати ҳақида қисқа муддатли ва узоқ муддатли истиқболларни белгилаш, шунингдек, табиатдан фойдаланишнинг статистик базасини ривожлантириш Иқтисодиёт вазирлиги ва Статистика давлат қўмитаси зиммасига юклан-

ган. Иқтисодиёт вазирлиги республикада индикатив стратегик режалаштиришнинг асосий органи бўлиб, вазирликнинг агро-саноат мажмуаси департаменти таркибида экология ва табиатдан рационал фойдаланиш бўлими бор. Шунингдек, вазирликнинг индустриал ривожланиш департаменти таркибида минерал хомашё ресурсларидан фойдаланиш бўлими фаолият кўрсатади.

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш давлат бошқаруви тизими доирасида Вазирлар Маҳкамаси, вилоятлар, туманлар, шаҳарлар давлат ҳокимияти органлари табиатдан фойдаланишни режалаштириш фаолиятини амалга оширади.

Ўзбекистонда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича бош ижро этувчи орган Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси бевосита табиатни муҳофаза қилиш дастурларини ишлаб чиқиш орқали стратегик режалаштириш билан шуғулланади.

Булардан ташқари табиат муҳофазаси соҳасидаги давлат назоратини Саноатда ишларни бехатар олиб борилишини назорат қилиш ва кончилик назорати давлат агентлиги, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги амалга оширади.

Табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги махсус вазифаларни бажариш Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Гидрометеорология бош бошқармаси, Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Геодезия, Картография ва давлат кадастрлари бош бошқармаси зиммасига юклатилган. Улар ўз ваколатлари доирасида режалаштириш билан ҳам шуғулланидилар.

Шаҳарсозлик фаолияти соҳасидаги махсус ваколатли давлат органи Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси бўлиб, у ўз ваколатлари доирасида табиатдан фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилиш бўйича режалаштириш билан шуғулланади.

Табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни стратегик режалаштириш унинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб ва концепциялари ва принципларини амалга ошириш мақсадларида режалаштиришнинг мустақил йўналишига айлантирилиши мақсадга мувофиқ. Бу унинг таъсирчанлигини оширади, режалаштиришни такомиллаштириш, мажмуали ташкил этиш, уни амалга оширишнинг самарали механизмларини барпо этишга хизмат қилади. Бу йўналишнинг ҳаётийлиги қатор Европа мамлакатларида исботланган.

7.3. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришнинг ахборот ва мониторинг тизимларини барпо этиш

Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш ишларини амалга оширишнинг асосини ахборот ва мониторинг тизими материаллари ташкил этади. Улар режалаштиришнинг барча босқичларида илмий ахборот ва усулик қўллаб-қувватлашга, режаларни амалга оширишни назорат қилишга хизмат қилади. Шу сабабдан геоахборот технологияларини кенг қўллаш стратегик режалаштириш вазифаларини муваффақиятли ҳал этиш имконини беради.

Геоахборот инструментариеси ёрдамида барпо этиладиган амалий геоахборот тизими (АГАТ) энг аввало мажмуавий бўлиши керак. Бу технологиялар анъанавий усуллардан шун билан фарқ қиладики, улар катта миқдор ва параметрдаги ахборотларни ўзаро боғлиқ ҳолда таҳлил қилишга имкон беради.

Амалий геоахборот тизимини (АГАТ) барпо этиш бир нечта босқичдан иборат бўлади. Биринчи босқич инвентаризация ва ҳудудий ахборотларни баҳолаш бўлиб, унда ахборотлардан фойдаланувчилар томонидан ҳал этиладиган вазифалар гуруҳи таҳлили, маълумотлар базаси тузилмаси белгиланади. Иккинчи босқичда таҳлил қилинадиган асосий компонентлар бўйича ахборотлар таҳлили берилади. Учинчи босқич баҳолаш-таҳлил бўлиб, унда биринчи ва иккинчи босқичлар материаллари асосида турли режалаштириш лойиҳалари ахборотлар билан таъминланади. Шуларга мос ҳолда электрон ҳисоблаш (компютер) машиналарининг автоматик ва ярим автоматик воситалари ва шаклларида фойдаланилади.

Мавжуд мониторинг тизимини янада такомиллаштириш мунтазам кузатувларнинг технологик даражасини такомиллаштириш (намуналар олиш, ўлчовларининг аниқлиги, технологияларнинг сифати ва бошқалар) йўлидан ҳам, мониторинг тармоғини кенгайтириш, аниқ, ноаниқ инфослантириш манбаларини (коллектор-зовур сувлари, мансий оқава сувларини марказлаштирмаган ҳолда ташлаб юбориш ва бошқалар) тўлиқроқ қамраб олиш йўлидан ҳам бормоғи керак.

Булардан ташқари мониторинг фаолиятининг қуйидаги томонларига йўналтирилган: 1) стратегик режаларда кўзда тутилган тадбирларни амалга оширишнинг самарадорлигини назорат қилиш; 2) тадбирларни амалга ошириш қатнашчиларини оператив хабардор қилиш; 3) режалаштирилган тадбирларнинг камчиликлари аниқланганда уларни тузатишга ёрдам бериш; 4) режалаштириладиган вазифаларга мослаб турли табиий компоненти

тлар ва иқтимоий-иқтисодий шароитларга нисбатан мониторингнинг янги усулларини ишлаб чиқиш ва бошқалар.

Мониторинг дастури ҳудудларнинг конкрет вазиятлари ва уларнинг истиқболда ривожланишининг асосий йўналишларини ҳисобга олиб тузилади. Дастурнинг асосига қуйидаги тушунчаларни ҳисобга олиш зарурати қўйилиши керак:

- нисбатан ажралиб турадиган ҳудудлар чегараларида турли табиий муҳит ва антропоген-экологик вазиятлар ҳолатини назорат қилиш имконини берадиган мажмуа экологик мониторинг тизимини барпо этиш;

- мониторингнинг фони (кўриниши) ва мақсадини бирлаштириш; бунда фон мониторинги натижалари «табиат-инсон» тизими ҳолатининг объектив кўрсаткичлари тизимини ишлаб чиқиш учун асос бўлади, мақсадли мониторинг эса бу кўрсаткичларни ҳисобга олиб табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофазаланиннг стратегик режалари конкрет тадбирларини амалга оширишнинг самарадорлигини назорат қилиш учун фойдаланилади.

Мониторинг натижаларининг истеъмолчилари давлат органлари, назорат органлари, ердан фойдаланувчилар, жамоатчилик ҳисобланади.

7.4. Хорижий мамлакатларнинг табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш тажрибалари ва улардан фойдаланиш

«Барқарор (қўллаб-қувватловчи) ривожланиш» тушунчаси халқаро тан олинган бўлиб, унга биноан табиат муҳофазаси иқтисодиёт билан бир қаторда ва барабар туради ва мақсадлари ҳам бир хилдир. Шу сабабдан дунёнинг кўпгина мамлакатларида барқарор ривожланиш муаммолари ечимини топишда табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришга алоҳида эътибор берилмоқда. Бу соҳада Европа мамлакатлари ўзларининг синалган ва ибратли тажрибалари билан алоҳида ўринни эгаллайдилар. Бу тажрибалар ва табиатни стратегик режалаштиришни амалга ошириш натижалари ва йўналишлари Ўзбекистонда шундай режалаштиришни ривожлантириш учун фойдали бўлиши мумкин. Шу сабабдан қуйида Европада атроф-муҳит ва табиат муҳофазасини режалаштириш хусусиятлари қисқача таърифланади.

Умумевропа миқёсида табиат ва атроф-муҳит муҳофазаси муаммосини Европа Иттифоқи даражасида кўп сонли шартнома ва қонунлар асосида ҳал қилишга ҳаракат қилинмоқда. Бу муаммо Европа давлатлари сиёсати ва бошқарувининг асосий вазифаси қаторига қўйилган. 1997 йил Амстердам шартно-

масига асосан барқарор ривожланиш барча мамлакатларнинг атроф-муҳит бўйича дастурларига мажбурий компонент сифатида киритилиши белгиланган. Европада ландшафтни режалаштириши тушунчаси экологик йўналтирилган стратегик режалаштириш маъносида ишлатилади. Ландшафтнинг қийматини таъминлашга алоҳида эътибор берилади. Уни режалаштиришнинг қуйидаги тўртта инструменти тавсия этилган:

- ландшафтни муҳофазалаш инструменти;
- ландшафтни бошқариш инструменти;
- ландшафтни режалаштириш инструменти;
- ландшафтлар сифатини ривожлантириш мақсадларини шакллантириш инструменти.

Шу билан бир қаторда ландшафтни режалаштириш турли Европа мамлакатларида бир-биридан катта фарқ қилади. Бу фарқ қатор сабаблар билан боғлиқ: мамлакатлар ривожланиши тарихи, сиёсий тизимлари хусусиятлари, маданий анъаналари, иқтисодий ривожланиш даражаси, ҳуқуқий тизимлари ва мулкчилик муносабатлари, табиий шароити фарқлари ва бошқалар.

Давлат ва минтақалар ўртасидаги муносабатларда қуйидаги хусусиятлар мавжуд: кўпчилик мамлакатларда ландшафтни режалаштириш маъмурий- сиёсий жиҳатдан давлатга бўйсундирилган (Буюк Британия, Франция, Нидерландия). Бу табиат муҳофазаси ва ландшафт парвариши бўйича умуммиллий аҳамиятга эга бўлган катта тадбирларни ўтказиш имконини беради. Германияда эса ландшафтни режалаштириш миллий даражада эмас, балки минтақалар бўйича ҳал этилади. Кўпчилик ҳолларда ландшафтни режалаштиришнинг мустакил йўналишига ўтказиш гоёки қўллаб-қувватланаётир. Шунингдек, ландшафтни бутун мамлакат бўйича «ёшасига» режалаштириш зарурати ҳам муҳокама қилинаётган муаммолар қаторига киради.

Ландшафтни режалаштиришнинг муваффақияти ҳал қилувчи даражада иқтисодий вазият билан белгиланади. Европа амалиёти ландшафтни режалаштириш ва уни амалга оширишда махсус ушбу мақсадларга маблағ ажратишнинг афзаллигини исботлайди (Испания, Австрия, Франция, Нидерландия).

Европа мамлакатларининг ландшафтни режалаштириш тажрибаларидан Ўзбекистон учун аҳамиятга эга бўлгани - режалаштириш тизимининг барча даражасида экологик мезонлар ва баҳолаш ҳар томонлама ҳисобга олинishi ва амалга оширилиши ҳисобланади. Ландшафтни режалаштириш самардорлигини ва аҳамиятини оширишнинг асосий хусусиятларини қуйидагилар белгилайди: юмшоқлик, ўзгарувчанлик ва амалиётга йўналтирилганлик.

Германияда 1976 йилда қабул қилинган федерал қонунда ландшафтни режалаштириш ландшафтни ҳимоя қилиш, ландшафтни парвариш қилиш ва уни ривожлантиришнинг режалаш инструменти эканлиги ҳуқуқий мустаҳкамланган. Ҳозирги вақтда Германияда ландшафтни режалаштириш табиат муҳофазасининг муҳим ва таъин олинган инструменти ҳисобланади.

Буюк Британияда мустақил ва бажариш ҳамма учун мажбурий бўлган ландшафт режалари ёки дастурлари мавжуд эмас. Ландшафтни режалаштириш вазифалари турли тармоқлар бўйича тақсимланган. Шундай қилиб, Буюк Британияда «қонуний» ландшафт режалаштирилиши расмий жиҳатдан ўз ўрнини топмаган. Амалиётда эса ландшафтни режалаштириш мавжуд ва амалга оширилади ва кўп ҳолларда яхши натижалар бераётир.

Нидерландияда ландшафтни режалаштириш куйидаги учта режалаштирувчи инструментлар ва уларга мос қонунлар ўртасида тақсимланган: ҳудудий режалаштириш, экологик йўналтирилган режалаштириш ва сув ресурсларини тақсимлаш. Бу нуқтаи назарларни қамраб оладиган ва экологик талаблар умумлаштирилган ҳужжатлар йўқ. Ландшафтни режалаштиришнинг кўпгина вазифаларини ҳудудий режалаштириш ўз зиммасига олган. Шу сабабдан расман миллий ва минтақавий даражада ландшафтни режалаштириш мавжуд эмас. Лекин сўнгги йилларда Нидерландияда экологик йўналтирилган стратегик режалаштириш ҳам ривожланмоқда.

Францияда умумий давлат режалари ва вилоят корпорациялари режалари ландшафт режалари бўлиб хизмат қилади ва улар ландшафтнинг ривожланишини бошқариш билан шуғулланади. Шу муносабат билан Францияда ландшафт эстетик категория, пейзаж сифатида тушунилишини ҳисобга олиш керак. Шунинг учун ландшафтни режалаштиришда пейзажни яхшилаш ва ландшафт қиёфасини шакллантириш биринчи ўринга чиқади. Экологик йўналтирилган режалаштиришда ихтиёрийлик принципи устун туради.

Испанияда «ландшафтни режалаштириш» тушунчаси расман мавжуд эмас. Ландшафтни режалаштиришнинг асосий инструментлари ҳудудларни ташкил этишнинг субминтақавий ва минтақавий режалари ҳисобланади. Ресурслардан фойдаланиш режаларининг бажарилиши мажбурийдир.

Россияда Германия тажрибаларидан фойдаланиш асосида ландшафтни режалаштиришни амалга ошириш тадбирлари ишлаб чиқилмоқда.

Қисқача хулосалар

Ўзбекистонда табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришнинг устувор йўналишлари кўп босқичли бўлиб, улар қуйидаги тузилмага эга: 1) Орол бўҳронининг оқибатларини барта-раф этиш билан боғлиқ режалаштириш; 2) тармоқлар бўйича режалаштириш; 3) ҳудудлар бўйича режалаштириш; 4) функционал ҳудудий зоналаштиришга асосланган режалаштириш.

Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш Ўзбекистон Республикаси бошқарув тизимининг ажралмас таркибий қисмидир. Унинг ташкилий ва ҳуқуқий асослари яратилган бўлиб, улар қабул қилинган қоидалар ва нормативларга асосланади.

Ўзбекистонда табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришга бевосита ва билвосита алоқадор бўлган атроф-муҳитни бошқаришнинг қуйидаги тизими амал қилади: Олий Мажлис; Республика Президенти; Вазирлар Маҳкамаси; Иқтисодиёт вазирлиги; Статистика давлат қўмитаси; Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, туманлар, шаҳрлар давлат ҳокимияти органлари; Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва бошқалар.

Стратегик режалаштириш ишларини амалга оширишнинг асосини ахборот ва мониторинг тизими материаллари ташкил этади. Амалий геоахборот тизимини (АГАТ) барпо этиш шу соҳадаги муҳим вазифалар қаторига киради.

Хорижий мамлакатларнинг табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш тажрибаларидан Ўзбекистонда фойдаланиш муҳим илмий-амалий аҳамиятга эга.

Европа мамлакатлари ўзларининг синалган ва ибратли тажрибалари билан алоҳида ўринни эгаллайди. Улар ландшафтнинг қийматини тан олишга алоҳида эътибор берадилар.

Европада стратегик режалаштиришнинг қуйидаги тўртта инструменти тавсия этилган: 1) ландшафтни муҳофазалаш; 2) ландшафтни бошқариш; 3) ландшафтни режалаштириш; 4) ландшафтлар сифатини ривожлантириш мақсадларини шакллантириш инструменти.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришнинг тўртта асосий йўналишларини таърифланг?
2. Орел денгизи қуриши билан боғлиқ бўхронни бартараф этиш бўйича қандай стратегик режалаштириш мақсадга мувофиқ?
3. Тармоқлар ва ҳудудлар бўйича табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофазалашни режалаштиришнинг фарқларини тушинтиринг.
4. Функционал ҳудудий зоналаштириш нима? У қандай мақсадларда амалга оширилади?
5. Мамлакатда табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришнинг бошқарув тизимидаги ўрнини таърифланг. Уни такомиллаштиришнинг қандай йўналишлари бор?
6. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришнинг ахборот ва мониторинг тизимини барпо этишни қандай амалга ошириш мумкин?
7. Хорижий мамлакатларнинг табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш тажрибалари қандай аҳамиятга эга?
8. Европа Иттифоқи мамлакатларининг ландшафтни режалаштиришдаги ўхшашлиги ва фарқларини тушунтиринг.
9. Германия, Буюк Британия, Нидерландия, Франция, Испания, Россияда ландшафтни режалаштириш қандай хусусиятларга эга?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив хужжатлар. -Т.: Адолат, 2002.
3. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси. – Т., 1998.
4. О состоянии окружающей природной среды и использования природных ресурсов в Республике Узбекистан. – Т., 2002.
5. Узбекистан: на пути к устойчивому развитию. Повестка дня на 21 век. – Т., 2002.
6. Челурных Н.В., Новоселов А.Л. Планирование и прогнозирование природопользования. Учебное пособие. -М.: Интерпракс, 1995.
7. Стратегическое планирование. Под ред. Э.А. Уткина. Учебник. -М. 1998.
8. Рыночные услуги управления окружающей средой. Учебное пособие. -М. 2002.
9. Бобылов С.Н., Ходжаев А.Ш. Экономика природопользования -М.: ТЕИС, 1997.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. —Т.: Ўзбекистон, 1997.

2. Ўзбекистон Республикаси Қонунлари: «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида» (1992й.), «Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар тўғрисида» (1993й.), «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида» (2002й.), «Ер ости бойликлари тўғрисида» (2003й.), «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида» (1996й.), «Ўсимлик олами ва ундан фойдаланиш тўғрисида» (1996й.), «Ҳайвонат оламини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида» (1997й.), «Ер кодекси» (1998й.), «Шаҳарсозлик кодекси» (2002й.).

3. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси -Т., 1998.

4. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. Национальный доклад -Т., 1998.

5. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использования природных ресурсов в Республике Узбекистан. -Т., 2002.

6. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. -Т.: Адолат, 2002.

7. Узбекистан: на пути к устойчивому развитию. Повестка дня на 21 век. -Т.: 2002.

8. Абиркулов Қ.Н., Жумаев Т.Ж., Ражабов Н. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш. Намунавий дастур. Намунавий дастурлар тўплами. ТДИУ. -Т., 2001.

9. Абиркулов Қ.Н., Жумаев Т.Ж., Ражабов Н. Худуд табиатини истиқболлаш. Маърузалар. ТДИУ. -Т., 2000.

10. Бобылов С.Н, Ходжаев А.Ш. Экономика природопользования. -М.: ТЕИС, 1997.

11. Стратегическое планирование. Под ред. Э.А.Уткина Учебник -М., 1998.

12. Никаноров А.М., Хоружая Т.А. Экология -М., 1999.

13. Мониторинг природы в бассейне Аральского моря.- Л., Гидрометеониздат. 1991.

14. Рафиқов А.А. Геэкологик муаммолар. — Т.: Ўқитувчи, 1997.

15. Реймерс Н.Ф. Природопользование. Словарь-справочник. — М.: Мысль 1990.

16. Реймерс Н.Ф. Экология (теория, законы, правила, принципы и гипотезы) -М.: Россия Молодая, 1994

17. Программа действий - Повестка для на XXI век и другие документы, Конференции в Рио-де-Жанейро. Женева. Центр за наши общее будущее. 1993.

18. Рыночные услуги управления окружающей средой. Учебное пособие. -М., 2002.

19. Чепурных Н.В., Новоселов А.Л. Планирование и прогнозирование природопользования. Учебное пособие. -М.: Интерпракс, 1995.

М У Н Д А Р И Ж А

КИРИШ.....	5
I боб. «Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш» фанининг предмети, усуллари ва вазифалари.....	7
1.1. «Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш» фанининг мазмуни, предмети, объекти.....	7
1.2. «Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш» фанининг назарий асослари, тадқиқот усуллари, бошқа фанлар билан алоқалари.....	10
1.3. «Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш» фанининг асосий вазифалари.....	13
Қичқача хулосалар.....	15
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	16
Асосий адабиётлар.....	16
II боб. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш усулдош- гисин.....	17
2.1. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш омиллари... ..	17
2.2. Стратегик режалаштиришда табиий ресурслар ҳолатини ҳисобга олиш.....	19
2.3. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришнинг асосий мезонлари ва кўрсаткичлари.....	21
2.4. Стратегик режалаштиришда табиий ресурсларни таҳлил қилиш йўналишлари.....	22
2.5. Табиатдан фойдаланишнинг стратегик режалари классификация- си.....	23
2.6. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришнинг асосий принциплари.....	25
Қичқача хулосалар.....	27
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	28
Асосий адабиётлар.....	28
III боб. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришнинг хусусиятлари, мазмуни, тўзимаси, асосий йўналишлари.....	29
3.1. Стратегик режалаштиришнинг хусусиятлари, мазмуни ва тарти- би.....	29
3.2. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш технологи- яси ва унинг кўрсаткичлари.....	32

3.3. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришда оптималлаштириши муаммолари.....	34
3.4. Табиатдан фойдаланишни турли муддатларда стратегик режалаштириши ва башоратлашнинг хусусиятлари ва таърифи.....	36
Қичқача хулосалар.....	40
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	41
Асосий адабиётлар.....	41
 IV боб. Табиий ресурслардан фойдаланиш, уларни такрор ишлаб чиқариш бўйича тадбирларни стратегик режалаштириш.....	42
4.1. Табиий ресурслардан фойдаланиш, уларни такрор ишлаб чиқариш бўйича тадбирларни стратегик режалаштиришга қўйиладиган талаблар	42
4.2. Стратегик режалашнинг асосий тадбирлари ва уларни амалга ошириш.....	43
4.3. Хомашёддан фойдаланиш ва табиат муҳофазаси тадбирларини стратегик режалаштириш.....	45
Қичқача хулосалар.....	49
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	50
Асосий адабиётлар.....	50
 V боб. Табиат компонентларини стратегик режалаштириш.....	51
5.1. Табиат компонентлари стратегик режалаштириш объекти....	51
5.2. Табиат компонентларини стратегик режалаштиришда тавсия қилинадиган тадбирлар.....	52
5.3. Табиат компонентларидан фойдаланиш, уларни муҳофазалашни стратегик режалаштириш.....	54
Қичқача хулосалар.....	61
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	62
Асосий адабиётлар.....	62
 VI боб . Ландшафтни стратегик режалаштириш.....	63
6.1. Ландшафт тўғрисида тушунча ва унинг асосий хусусиятлари...	63
6.2. Ландшафтни стратегик режалаштиришни ташкил этиш хусусиятлари ва унинг асосий концепциялари.....	66
6.3. Ландшафтни стратегик режалаштириш босқичлари ва уларнинг мазмуни.....	67
6.4. Ландшафтни стратегик режалаштириш ва ландшафт дастурларининг ўзаро боғлиқлиги.....	70
6.5. Ландшафтни стратегик режалаштириш шиларини амалга оши-	

риш.....	71
Қичқача хулосалар.....	73
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	74
Асосий адабиётлар.....	74
VII боб. Ўзбекистонда табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришни ташкил этиш ва уни такомиллаштириш муаммолари.....	75
7.1. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришнинг устувор йўналишлари.....	75
7.2. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришнинг бошқарув тизимидаги ўрни ва уни такомиллаштириш.....	78
7.3. Табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштиришнинг ахборот ва мониторинг тизимларини барпо этиш.....	81
7.4. Хорижий мамлакатларнинг табиатдан фойдаланишни стратегик режалаштириш тажрибалари ва улардан фойдаланиш.....	82
Қичқача хулосалар.....	85
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	86
Асосий адабиётлар.....	87
АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	88

CONTENTS

Introduction.....	5
PART-I. Essence, methods and tasks of the course ‘Strategic planning of nature utilization’.....	7
1.1. Concept, theme and objects of the course ‘Strategic planning of nature utilization’.....	7
1.2. Theoretical basis, study methods of the course ‘Strategic planning of nature utilization’.....	10
1.3. The main tasks of the course ‘Strategic planning of nature utilization’.....	13
Brief conclusions.....	15
Questions for discussion and control.....	16
Main literature.....	16
Part-II. Methodology of the course ‘ Strategic planning of nature utilization’.....	17
2.1. Factors of the course ‘Strategic planning of nature utilization’.....	17
2.2. Study of the conditions of natural resources in strategic planning.....	19
2.3. Main criteria and indicators of strategic planning of nature utilization.....	21
2.4. Analyzing directions in strategic planning of nature utilization.....	22
2.5. Classification of strategic planning of nature utilization.....	23
2.6. Basic principles of strategic planning of nature utilization.....	25
Brief conclusions.....	27
Questions for discussion and control.....	28
Main literature.....	28
Part-III. Characteristics, essence, structure and basic directions of strategic planning of nature utilization	29
3.1. Characteristics, essence and order of strategic planning.....	29
3.2. Technology and indicators of strategic planning of nature utilization ...	32
3.3. Optimization problems in strategic planning of nature utilization.....	34
3.4. Characteristics and effects of forecasting and strategic planning of nature utilization for different periods.....	36

Brief conclusions.....	40
Questions for discussion and control.....	41
Main literature.....	41
Part-IV. Utilization of natural resources , strategic planning of their reproduction.....	42
4.1.Demands for utilization of natural resources, strategic planning of their reproduction.....	42
4.2.Main aspects of strategic planning and carrying out them.....	43
4.3. Strategic planning of utilization of raw materials and measures for nature protection	45
Brief conclusions.....	49
Questions for discussion and control.....	50
Main literature.....	50
Part-V. Strategic planning of nature components	51
5.1.Measures recommended during strategic planning of nature components.....	51
5.2.Strategic planning of utilization of nature components and their protection	52
5.3. Utilization of nature components, strategic planning of their protection.....	54
Brief conclusions.....	61
Questions for discussion and control.....	62
Main literature.....	62
Part-VI. Strategic planning of landscape.....	63
6.1. Concept of landscape and its main characteristics	63
6.2. Characteristics of strategic planning of landscape organization and its main concepts	66
6.3.Stages of strategic planning of landscape and their essence.....	67
6.4.Strategic planning of landscape and mutual inter-relations of landscape programs.....	70
6.5.Realization the measures of strategic planning of landscape.....	71
Brief conclusions.....	73
Questions for discussion and control.....	74
Main literature.....	74

Part-VII. Organizing and developing problems of nature utilization in Uzbekistan.....	75
7.1. Leading directions of strategic planning of nature utilization.....	75
7.2. Role of strategic planning of nature utilization in management system and its improvement.....	78
7.3. Establishing the information and monitoring system of strategic planning of nature utilization.....	81
7.4. Strategic planning of nature utilization practices of foreign countries and their application.....	82
Brief conclusions.....	85
Questions for discussion and control.....	86
Main literature.....	87
List of Bibliography.....	88

2452-03

05.09.2028
00912

ЖУМАЕВ Туроб Жумаевич — «Минтақа иқтисодиёти ва экологияси» кафедраси доценти, иқтисод фанлари номзоди. У 1 та монография, 2 та рисола, 4 та ўқув қўлланма, 100 тадан ортиқ илмий мақолалар муаллифи.

Илмий ишларининг асосий мавзуси - тоғ ҳудудларини иқтисодий ривожлантириш, атроф-муҳит муҳофазаси муаммолари.

